

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота
Освітній рівень – бакалавр

на тему: **«Російська політика пам'яті в окупованому Маріуполі
(2022-2024)»**

Виконав: студент 4-го року навчання,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»
освітньої програми «Історія»

Побережний Віталій Вікторович

Науковий керівник: Шліхта Наталя Василівна,
PhD, кандидатка історичних наук, професорка

Рецензент: Бажан Олег Григорович,
кандидат історичних наук

Кваліфікаційна робота
захищена з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« _____ » _____ 2025 р.

Київ – 2025

Декларація академічної доброчесності
студента НаУКМА

Я, Побережний Віталій Вікторович, студент 4 р. н. факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 «Історія та археологія» адреса електронної пошти: vitalii.poberezhnyi@ukma.edu.ua підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Російська політика пам'яті в окупованому Маріуполі (2022-2024)» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1- 3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згоден на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи StrikePlagiarism.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Віталій Побережний

АНОТАЦІЯ

Автор: студент 4-го р. н. першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньої програми «Історія»
Побережний Віталій Вікторович

Науковий керівник: Шліхта Наталія Василівна

Захищена: " ____ " _____ 2025 р.

Короткий зміст роботи:

Ця робота присвячена витворенню Росією в окупованому місті Маріуполь нової політики пам'яті. Історія та пам'ять посідають велике значення в російсько-українській війні й особливо виразно інструменталізуються Росією. На цьому тлі Маріуполь є непересічно яскравим прикладом утіленням російської політики пам'яті. Через те, що місто було вщент зруйноване у російській облозі, окупаційна влада здобула нагоду під час відбудови міста трансформувати його простір у найкращій відповідності до російських історичних наративів.

Відтак це дослідження дає характеристику тій політиці пам'яті, що притаманна путінській Росії, визначаючи її ключові постулати і прийоми маніпуляції минулим, а також аналізуючи її витоки.

Далі дослідження пропонує характеристику і аналіз тих змін міського простору, що вказують на культурну та ідеологічну трансформацію Маріуполя і пропонують нову модель пам'ятання про минуле. Спосіб пояснення цих змін відповідає постулатам і прийомам путінської політики пам'яті.

Ця робота демонструє, що політика пам'яті є важливим елементом війни Путіна проти України, а також намагається дати відповідь на питання, яку практичну користь вона означає для російської влади.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	2
РОЗДІЛ I. СТРИЖНІ ПУТІНСЬКОЇ МОДЕЛІ МИНУЛОГО.....	7
1. Путінська модель пам'яті.....	7
2. Концепт «двох Україн».....	13
РОЗДІЛ II. ТРАНСФОРМАЦІЯ ПУБЛІЧНОГО ПРОСТОРУ ОКУПОВАНОГО МАРІУПОЛЯ.....	18
1. Маріуполь як «вітрина» окупації.....	18
2. Історичне обрамлення «Великої Вітчизняної війни» та «Спеціальної воєнної операції».....	22
3. «Дві України» на прикладі маріупольських місць пам'яті.....	34
ВИСНОВКИ.....	44
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	46
ДОДАТКИ.....	57

ВСТУП

Вранці 24 лютого 2022 року президент РФ Володимир Путін оголосив про початок «Спеціальної воєнної операції» (СВО) в Україні. Його 28-хвилинне відеозвернення містило критику сучасної системи міжнародної політики та «колективного Заходу», а також численні апеляції до подій минулого: революції 2013-2014 років в Україні, розпаду та створення СРСР, Другої світової війни. Путін сказав, що Україна перебуває в заручниках у Заході, і що СВО не має на меті окупацію України, а також що в кінці воєнної операції відбудеться справедливий трибунал для «воєнних злочинців», які утримують владу в Києві. Також президент РФ закликав військовослужбовців сил оборони України скласти зброю, бо їхні «батьки, діди і прадіди не для того воювали з нацистами, захищаючи нашу спільну Батьківщину, щоб сьогоднішні неонацисти захопили владу на Україні»¹.

Не лише це звернення, а вся президентська кар'єра Путіна насичена апеляціями до історії, що слугують як виправдання для його політичних рішень. В сучасній Росії історія набула неабиякої популярності: російська влада та провладні культурні та освітні структури продукують численний контент на історичну тематику, що має на меті пробудити в громадян почуття патріотизму.

З цим самим інструментарієм РФ прийшла на окуповані після початку повномасштабного вторгнення українські території: в містах і селах, що потрапили під контроль Росії, з'являються нові пам'ятники та назви вулиць, а численні місця пам'яті української історії зазнають знищення.

Наявність численних інтернет-ресурсів, що містять джерела про стан справ у окупованих Росією населених пунктах, дає можливість

¹ Новости Воронежца | NovostiVoronezha. Обращение Владимира Путина о решении провести военную операцию 24 февраля 2022 года, 2022. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=cALO5we00_I.

досліджувати російську політику пам'яті на окупованих територіях України «в режимі реального часу». Численні блоги та регіональні пабліки, локальні та всеросійські медіа, офіційні сторінки і сайти владних структур, а також українські джерела, що висвітлюють ситуацію в окупованих регіонах, на-гора продукують значний обсяг джерел про демонтаж і спорудження монументів, перейменування вулиць, проведення патріотичних заходів та інші дії окупаційної влади, що спрямовані на створення нової моделі минулого та колективної пам'яті у «визволених» регіонах. Водночас відсутність доступу до свідків та досліджуваних просторів робить цифрові джерела чи не єдиними можливими джерелами з обраної теми.

Однак віртуальні свідчення є досить хиткими джерелами для історика, адже з розвитком штучного інтелекту, фото- та відеоредакторів інтернет став, як ніколи до цього, простором дезінформації та пропаганди. Цифровий характер таких джерел створює виклики для історика у верифікації свідчень. Крім того, більшість віртуальних джерел, що пов'язані з політикою пам'яті в окупованих Росією українських містах, є саме російськими джерелами, що транслюють реальність там із російської перспективи. Ця обставина вимагає від дослідника безперервної обачності, підважування та кількаразової верифікації тих електронних одиниць інформації, що потенційно можуть стати його джерелами.

Оскільки російські медіа та пабліки часто транслюють спотворений варіант дійсності, оспівуючи російську владу та швидку і якісну відбудову зруйнованих міст та сіл, то робота дослідника щодо оцінки рецепції політики пам'яті місцевим населенням та його агентність в ідеологічному перетворенні міста без доступу до окупованих територій є напрочуд складним завданням. Тому це дослідження обмежується суто агентністю офіційних структур і видимими просторовими змінами, такими як встановлення чи демонтаж пам'ятників, перейменування вулиць,

створення муралів, проведення виставок, що були централізовано організовані та ліцензовані російськими окупаційними державними і муніципальними структурами. Аналіз цих змін спирається на відповідні фото та відео, новини в соцмережах, месенджерах, на сайтах російських і українських медіа та офіційних установ, опубліковані в мережі офіційні документи, що надаються до верифікації.

Неохопна кількість та подрібненість таких джерел теж стає викликом для історика: станом 1 січня 2025 року РФ контролює майже 20% території України (понад 40 тис. км²), і щодо кожного з окупованих міст інтернет містить тисячі свідчень про встановлення російської політики пам'яті там, ба більше, багаті джерела існують навіть щодо окремих селищ та сіл².

Зосередження на одному окупованому населеному пункті дозволяє дослідникові глибше зануритися в регіональну специфіку, визначити щонайчіткіший перелік джерел та найквичерпніше описати і проаналізувати зміни в політиці пам'ятання, що відбулися у визначеному місці за час російської окупації.

Маріуполь виглядає як найперспективніша одиниця для вичерпного і конструктивного дослідження обраної теми. Важкі бої за Маріуполь, що призвели до цілковитого знищення міста, дали простір окупаційній владі якнайяскравіше проявити свої підходи в інструменталізації історії під час відбудови.

У 2022 році про облогу Маріуполя почали розповідати по всьому світу, і навіть у 2025 році стан справ в окупованому місті регулярно привертає

² Melkozerova V. Ukraine lacks might to retake occupied territories, Zelenskyy concedes. POLITICO. URL:

<https://www.politico.eu/article/war-in-ukraine-occupied-territories-russia-volodymyr-zelenskyy/>;

В освобожденном Мангуше демонтировали памятник гетману Сагайдачному - Российская газета. *Российская газета*. URL:

<https://rg.ru/2022/05/08/v-osvobozhdennom-mangushe-demontirovali-pamiatnik-getmanu-sagajdachnomu.html>.

увагу журналістів, зокрема в контексті російської пропаганди³. Однак ситуація в окупованому Маріуполі з політикою пам'яті ще не ставала предметом академічних студій, тож саме цілковита недослідженість обраної теми зумовлює **актуальність** цього дослідження, що може стати початком для глибших та ґрунтовніших студій обраної теми.

Через недослідженість обраної теми історіографічна база цього дослідження не є великою. До неї входять праці провідних українських та західних істориків та дослідників пам'яті, що аналізували становлення в Росії “імперії пам'яті”, а також роль історії та пам'яті у сучасному світі в цілому. Також це дослідження спирається на дослідження політики пам'яті в СРСР, оскільки путінська модель минулого значно спирається на радянські практики. Крім цього, дослідження спирається на аналіз праць видатних російських ідеологів, таких як Антон Денікін, Іван Ільїн, Олексій Солженіцин, які справили вплив на погляди Путіна.

Об'єктом дослідження є російська політика пам'яті періоду Спеціальної воєнної операції.

Предмет дослідження – ключові теми і прийоми втілення російської політики пам'яті в окупованому РФ Маріуполі (05.05.2022–31.12.2024).

Мета дослідження: означити ключові міфологеми і тенденції російської політики пам'яті, втілювані в окупованому Маріуполі.

Дослідницькі завдання роботи:

1. Окреслити модель пам'яті, що сформувалася в РФ після повернення Путіна до влади в 2012 році;
2. З'ясувати, якими є ключові прийоми, теми та наративи, що їх РФ використовує для впровадження своєї політики пам'яті в Маріуполі.

³ Russia seizing thousands of homes in occupied Mariupol - BBC News. *BBC News*. URL: <https://www.bbc.co.uk/news/resources/idt-ca98fa24-29a3-4c74-aa7d-ce38f756270d>.

Щоб виконати поставлені завдання, крім загальнонаукового методу аналізу та синтезу, було використано наступні **дослідницькі методи**: контент-аналізу, порівняльний і герменевтичний методи.

Територіальні межі дослідження тотожні адміністративним межам міста Маріуполь.

Хронологічні рамки дослідження: нижня хронологічна межа — 5 травня 2022 року, тобто день, коли в окупованому Маріуполі було зафіксовано перший акт трансформації простору окупаційними силами (встановлення пам'ятника «бабусі зі знаменням перемоги»). Верхня межа — 31 грудня 2024 року (таку дату обрано для дослідницької зручності, оскільки йдеться про подію з біжучої історії).

Структура роботи представлена двома розділами, що відповідають поставленим завданням, списком використаних джерел і літератури та додатками.

РОЗДІЛ I. СТРИЖНІ ПУТІНСЬКОЇ МОДЕЛІ МИНУЛОГО

1. Путінська модель пам'яті

У Російській Федерації політика пам'яті стала нагальною справою держави після повернення Володимира Путіна на президентську посаду в 2012 році.

Путін формально виграв президентські вибори ще в першому турі, однак його інавгурація супроводжувалася найбільшими в історії Росії антиурядовими демонстраціями — демонстранти назвали вибори «шахрайством»⁴. Протести 2011-2013 років, де росіяни виступили проти авторитаризації держави та панування клептократів, стали викликом для знову обраного президента⁵.

Путін обрав обмежити свободу слова та арештувати опозиціонерів, а не йти на лібералізацію політичного режиму, і навряд чи міг вчинити інакше. Клептократія та геронтократія є наріжними каменями політичної культури РФ⁶. Не меншою загрозою, ніж демонстранти, для президента були політичні та економічні еліти, категорично налаштовані проти змін. «Вона (Російська Федерація, — авт.) була гігантська, архаїчна і дуже витратна. [...] Ба більше, вона не покладалася на своїх громадян, а натомість цілком залежала від експлуатації природних ресурсів, насамперед викопного палива», — так про політичну модель РФ пише російський історик Олександр Еткінд⁷.

Справді, у 1990-х роках російські ліберальні реформи провалилися, і економіку держави врятували головно її природні багатства: нафта й газ. Завдяки експорту викопного палива Росія змогла стабілізувати економіку,

⁴ 10 Years Since Bolotnaya, the Biggest Protests of the Putin Era. *The Moscow Times*. URL: <https://www.themoscowtimes.com/2021/12/09/10-years-since-bolotnaya-the-biggest-protests-of-the-putin-era-a75739>.

⁵ Brooke J. Massive Russian Protest Poses Growing Challenge to Putin. URL: <https://www.voanews.com/a/article---new-anti-election-fraud-protests-begin-in-moscow---136180068/149907.html>.

⁶ Etkind A. *Russia Against Modernity*. Padstow, Cornwall, 2023. P. 22, 103.

⁷ Etkind A. *Russia Against Modernity*. Padstow, Cornwall, 2023. P. 20.

однак більша частина нафтогазового капіталу зберігалася в руках групи олігархів, що співпрацювали з політичними елітами або були частиною російського політикуму⁸.

Внаслідок олігархізації РФ прірва між багатими та бідними ставала дедалі ширшою, а держава виявляла дедалі більше контролю щодо громадян — саме це й викликало протести наприкінці 2011 року. Але російська економіка не залежала від середнього класу, робітництва та фермерів настільки, щоб масові протести стали достатнім занепокоєнням, аби дослухатися до вимог демонстрантів⁹. Значно важливішою для Путіна була лояльність політичних та бізнес-еліт.

Водночас, щоб мінімізувати ризик протестів та зростання опозиції надалі, Росії потрібна була державна ідеологія, що з моменту розпаду СРСР досі не була викристалізована через засилля внутрішніх економічних та політичних проблем¹⁰. Щоб російська опозиція більше не мала успіху в консолідації громадян супроти владного режиму, держава почала створювати сильний історичний міф для єднання росіян та легітимації власного існування.

На думку канадської історикині Маргарет МакМіллан, історія сьогодні виконує ту функцію, що раніше належала релігії: створювати моральні та ціннісні орієнтири для громадянина¹¹. Дізнаючись про минуле свого народу, а зокрема про те, хто там були «поганці», а хто «герої», громадянин асоціює себе з цим минулим, а доблесники історії стають для нього моделями для наслідування.

Ця ідеологічна лакуна посилювалась великим інтересом Путіна до історії Росії, що сформувався задовго до 2012 року. До його улюблених авторів належать генерал-білогвардієць Антон Денікін, російський

⁸ Etkind A. *Russia Against Modernity*. Padstow, Cornwall, 2023. P. 24-38, 62.

⁹ Etkind A. *Russia Against Modernity*. Padstow, Cornwall, 2023. P. 22-23.

¹⁰ McGlynn J. *Memory Makers: The Politics of The Past in Putin's Russia*, 2023. P. 181-182.

¹¹ MacMillan M. *The Uses and Abuses of History*. Ontario : Penguin Canada. P. 17.

письменник Іван Ільїн та радянський дисидент Олександр Солженіцин — всі троє апологети російського імперіалізму¹². У 2005 році Путін навіть поклопотався про перезахоронення в Росії тіла Денікіна, що спершу був похований у США. Відтоді прах Денікіна зберігається в Донському монастирі в Москві¹³.

Тож ідеологічну лакуну було вирішено заповнити історією: саме славетне минуле Росії мало стати приводом для громадян пишатися своєю країною.

Однак така інструменталізація історії навряд чи була б успішною, якби росіяни не мали запиту на повернення до минулого.

«Як зазначив російський науковець Володимир Малахов, поворот уряду до історії як способу політичної легітимації почасти виник у відповідь на те, що виглядало як публічний запит на наратив, який представляв би російську ідентичність та культуру як привід для гордості», — пише британська дослідниця Джейд МакГлінн у праці «Творці пам'яті: політики минулого в путінській Росії» (2023)¹⁴.

Російське суспільство, травмоване економічно важкими 1980-ми та 1990-ми рр., переживало ностальгію за періодами кермування Брежнєва і Сталіна, коли життя було більш упевненим та спокійним¹⁵. Ба більше, шанобливе ставлення до минулого виховувалося ще в поколіннях радянських громадян. Починаючи зі Сталіна, радянські лідери заохочували використання минулого, щоб пробуджувати в громадян СРСР різних національностей любов до своєї історії та культури, щоб у такий спосіб

¹² Плохій С. Російсько-українська війна. Повернення історії, КСД, 2023. С. 123-125.

¹³ Яковлева Е. Антона Деникіна и Ивана Ильина перезахоронят в Донском монастыре. URL: <https://rg.ru/2005/09/23/prah.html>.

¹⁴ McGlynn J. Memory Makers: The Politics of The Past in Putin's Russia, London, 2023. P. 5.

¹⁵ 75% of Russians Say Soviet Union Was Greatest Time in Country's History – Poll - The Moscow Times. *The Moscow Times*. URL: <https://www.themoscowtimes.com/2020/03/24/75-of-russians-say-soviet-era-was-greatest-time-in-countrys-history-poll>.

здобувати їхню лояльність¹⁶. Минуле радянських народів інтерпретувалося у міфологізований і однобокий, вигідний радянській владі спосіб, що зазвичай наголошував на дружніх зв'язках цього народу з Росією¹⁷.

З наведеного вище випливає інша риса, притаманна російській політиці пам'яті — ідея реваншизму. Внаслідок розпаду СРСР Росія втратила статус наддержави, що не відповідає звичному станові речей. Як пропонує путінська версія минулого, більшу частину своєї історії Росія була наддержавою, тобто мала великий економічний та військовий ресурс, а також утримувала у своїй сфері впливу значну частину світу¹⁸. Після розпаду СРСР Росія збідніла, а замість відновлення впливу за кордоном переживала численні внутрішні кризи: «Чорний жовтень» 1993 року, Чеченські війни (1994-1996; 1999-2009 рр.), дефолт 1998 року, фінансова криза 2008-2010 рр.

Отже, завданням Путіна стало повернути Росії статус наддержави: завдяки збагаченню від експорту викопного палива вдалося стабілізувати економіку, а такі кроки, як анексія Криму, підтримка квазіутворень на Сході України та військова операція в Сирії виказували амбіції повернути Росії чільне місце в міжнародній політиці.

Інструменталізація історії загострилася з перемогою Революції гідності в Україні, анексією Криму та початком війни на Донбасі. Путін прагнув, щоб Україна залишалася в російській сфері впливу, і намагався використовувати минуле, щоб доводити історичне право Москви впливати на політичну волю Києва¹⁹. Відтак зусилля російської пропаганди були

¹⁶ Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві, Критика, 2008. С. 70-77.

¹⁷ Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві, Критика, 2008. С. 254-268.

¹⁸ Etkind A. *Russia Against Modernity*. Padstow, Cornwall, 2023. P. 125-129.

¹⁹ Зілгалов В. Путін і Денікін – одна дорога з України. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1739408.html>.

спрямовані на дискредитацію ворожого до Росії українського політикуму, що був сформований після втечі проросійського президента Януковича²⁰.

Джейд МакГлінн вживає термін «історичне обрамлення» (historical framing) на позначення ключового російського методу в спотворенні подій 2013-2014 років. Зміст методу полягає у віднаходженні великої кількості паралелей між подією сьогодення та подією минулого з метою їхнього ототожнення²¹. Такий прийом покликаний формувати у російського громадянина враження, наче історія повторюється, тобто має телеологічний характер²².

Революцію гідності в Росії почали інтерпретувати як профінансований США державний переворот, у такий спосіб апелюючи до часів «холодної війни», коли СРСР та США боролися за сфери впливу у світі²³.

Щодо війни на Донбасі використовували рамку «Великої Вітчизняної війни»: українських військових називали «неонацистами», порівнюючи їхні «злочини» зі злочинами гітлерівців у 1941-1945 рр., а проросійські сепаратисти натомість ототожнювалися з солдатами Червоної армії, які «героїчно боролися» з фашизмом²⁴.

Таке ототожнення створює враження, ніби історія повторюється, а отже має владу над сьогоденням.

Ці алюзії були значним перебільшенням або ж узагалі не відповідали дійсності ні щодо подій сьогодення, ні щодо їхніх історичних референтів.

²⁰ Путин: Москва считает нынешние власти в Киеве нелегитимными. *РИА Новости*. URL: <https://ria.ru/20140417/1004293922.html>.

²¹ McGlynn J. *Memory Makers: The Politics of The Past in Putin's Russia*, London, 2023. P. 4.

²² McGlynn J. *Memory Makers: The Politics of The Past in Putin's Russia*. London. Bloomsbury, 2023. 248 p. – P. 4-6.

²³ Macdonald A. Moscow accuses U.S. of fomenting Ukraine coup; recordings leaked. URL: <https://www.reuters.com/article/world/moscow-accuses-us-of-fomenting-ukraine-coup-recordings-leaked-idUSDEEA1602D/>.

²⁴ Путин В. Послание Президента Российской Федерации от 18.03.2014 г. URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/39444>.

Державна експлуатація історії не передбачала фінансування фахових досліджень — її ціллю не було з'ясувати, що сталося насправді, адже те, що було в дійсності, могло суперечити офіційному наративові²⁵. Ба більше, у докторських дисертаціях багатьох чільних політиків РФ було виявлено плагіат, зокрема у роботах Дмитра Патрушева, Сергія Нарішкіна, Володимира Мединського та власне у Путіна²⁶.

Важливою була не історія, а пам'ять, і ціль російської пропаганди полягала у зміні історії в такий спосіб, щоб колективна пам'ять росіян про минуле дозволяла державі контролювати громадян через використання минулого.

Агресивна політика пам'яті мала успіх: рівень підтримки Путіна в країні зростає, попри відсутність позитивних зрушень в економіці чи зростання рівня життя, а добровольці з РФ їхали на Донбас воювати проти «українських нацистів»²⁷.

Апогей цієї політики настав із початком Спеціальної воєнної операції, тобто повномасштабного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року. Цього разу путінський режим як ніколи потребував не лише схвалення, але й співучасті громадян у війні, особливо після того, як Україна відкинула росіян від Києва та повернула тисячі квадратних кілометрів на Півдні та Сході.

²⁵ McGlynn J. *Memory Makers: The Politics of The Past in Putin's Russia*, London, 2023. P. 41-46.

²⁶ Etkind A. *Russia Against Modernity*. Padstow, Cornwall, 2023. P. 73; В двух диссертациях Мединского обнаружен плагиат. *Грани.Ру*. URL: <https://graniru.org/Politics/Russia/m.229526.html>.

²⁷ Vladimir Putin's approval rating at record levels. *The Guardian*. URL: <https://www.theguardian.com/world/datablog/2015/jul/23/vladimir-putins-approval-rating-at-record-levels>.; Hundreds of Russian Volunteers Help Rebels in Ukraine – Separatist Leader. *The Moscow Times*. URL: <https://www.themoscowtimes.com/2014/09/18/hundreds-of-russian-volunteers-help-rebels-in-ukraine-separatist-leader-a39558>.

2. Концепт «двох Україн»

Особливу увагу варто приділити інтерпретації української історії в путінській політиці пам'яті. Путін та його ідейні попередники розглядають Україну дуалістично – для них вона розділена між «нацистами» та проросійськими силами. Як зазначає історик Сергій Єкельчик, для Росії існують «хороші» та «погані» українці²⁸.

Погляди Путіна на «українську проблему» мають численні перегуки з догматами його улюблених російських інтелектуалів. Російський офіцер Антон Денікін, описуючи в мемуарах Громадянську війну в Росії, гостро критикував політиків Української Народної Республіки (УНР) та Української держави Скоропадського, але з розумінням описував селянські повстання, що ширилися Україною в 1918-1919 роках.

«У повстанській психології не було навіть тіні українського сепаратизму: вони бачили своїх ворогів не в «русских», а в поміщиках та в німцях», – писав Денікін²⁹. Він називає українських урядовців опортуністами, а українські владні інституції – як «уенерівські», так і «гетьманські» – несаможитливими та безвладними³⁰. Денікін також порівнює події Української революції з повстанням гетьмана Івана Мазепи 1708 року. З-поміж рядків у Денікіна впливає, що він уявляє Мазепу як безчесного опортуніста і прирівнює його та козацьку старшину, яка його підтримала, до будівничих української державності 1917-1921 років³¹. Натомість інша гілка козацької старшини, що не підтримала Мазепу, зокрема козак Іван Скоропадський – предок Павла Скоропадського – а

²⁸ Yekelchik S. Memory Wars on the Silver Screen: Ukraine and Russia Look Back at the Second World War. *Australian and New Zealand Journal of European Studies*. 2013. Vol. 2013 5(2). URL: <https://openjournals.library.sydney.edu.au/ANZJES/article/view/15135>. — P. 5.

²⁹ Деникинъ А. И. Очерки Русской Смуты. Берлинь : Книгоиздательство "Слово", 1924. 281 с. – С. 33.

³⁰ Деникинъ А. И. Очерки Русской Смуты. Берлинь : Книгоиздательство "Слово", 1924. 281 с. – С. 31-39.

³¹ Деникинъ А. И. Очерки Русской Смуты. Берлинь : Книгоиздательство "Слово", 1924. 281 с. – С. 32-33, 39.

також увесь малоросійський народ символізують ту «більшість», яка, на думку Денікіна, не підтримувала ані УНР, ані Скоропадського, і не надавала їм легітимності. Тобто в уявленні Денікіна, як і в моделі Рябчука, Україна перебуває в дуальному конфлікті між когортою націоналістичних політиків та урядовців, які дорвалися до влади на тлі краху Російської імперії, та «більшістю», яка ніколи цієї влади не прагнула і в окремих випадках проти неї й бореться.

На більш теоретичний та темпорально універсальніший рівень думки про українсько-російську єдність вивів російський публіцист Іван Ільїн, який емігрував на Захід після перемоги більшовиків і був прихильником відновлення монархії. Він вважав, що Росія має бути неподільною, і що ті народи, які входили до її складу перед Громадянською війною, повинні там залишатися. На його думку, не всі народи є здатними до державотворчих процесів і не всім народам потрібні національні держави, а потуги до державної самостійності України він називає «українським сепаратизмом», що є не самостійним, а накинутим та всіляко заохочуваним Австрією та Німеччиною корисливим рухом³².

У своїх поглядах щодо України на Ільїна спирається і письменник Олександр Солженіцин, який у знаменитому есе «Як нам облаштувати Росію?» (1990) писав, що за умови розпаду СРСР Росії слід утримати Україну під своїм наглядом³³. Він наголошує на спільності минулого східних слов'ян і на культурній, етнічній та релігійній близькості росіян, українців та білорусів, що відрізняє їх як єдину одиницю від решти народів, що входили до складу СРСР. Водночас Солженіцин визнає існування в Україні і порочних, деструктивних ідей: «у відторгнутій Галичині, під заохоченням австрійців, було вирощено спотворену

³² Ильин И. А. Собрание сочинений в десяти томах. Том второй. Книга I. Москва : Русская книга, 1993. 496 с. – С. 326-340.

³³ Солженицын А. Публицистика: в 3 томах. Том 1. Статьи и речи. Ярославль : Верхне-Волжское книжное издательство. 720 с. – С. 538-598.

українську ненародну мову, начинену німецькими та польськими словами, і спокуса відучити карпаторосів від російської мови, і спокуса повного всеукраїнського сепаратизму»³⁴.

Квінтесенцією путінської інтерпретації української історії став опублікований 12 липня 2022 року есей Володимира Путіна «Про історичну єдність українців та росіян», у якому він виклав своє бачення тисячолітніх відносин між двома народами³⁵. Основна теза статті полягає в тому, що Україна та Росія з давніх часів мали тісні дружні зв'язки, адже, за його твердженням, українці та росіяни походять з єдиної давньоруської етнічної спільноти. Усі конфлікти між ними, на думку Путіна, були спричинені шкідливим впливом Заходу, який намагався штучно роз'єднати «два братні народи»³⁶.

Чимало героїв національного українського пантеону є позитивними персонажами й для російської історії. Наприклад, такими є філософ Григорій Сковорода та гетьман Богдан Хмельницький³⁷. Не українці є ворогами росіян, а радше «п'ята колона» всередині українського народу: у різні часи такими антагоністами в російській інтерпретації виступають Симон Петлюра, Степан Бандера, Володимир Зеленський тощо³⁸. Саме тому першопочатковою ціллю СВО була зміна політичного керівництва України. Лише після того, як Росія програла битву за Київ, стратегічну ціль було модифіковано на силове приєднання південних та східних

³⁴ Солженицын А. Публицистика: в 3 томах. Том 1. Статьи и речи. Ярославль : Верхне-Волжское книжное издательство. 720 с. – С. 545.

³⁵ Путин В. Об историческом единстве русских и украинцев. *Сайт Президента России*. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>

³⁶ Путин В. Об историческом единстве русских и украинцев. *Сайт Президента России*. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>

³⁷ Путин В. Об историческом единстве русских и украинцев. *Сайт Президента России*. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>

³⁸ Касьянов Г., Смолий В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. Київ : Ін-т історії України, 2013. 128 с. – С. 93–103.

областей України до складу РФ — реалізацію ідеї «Великої Росії», як назвав її історик Сергій Плохій³⁹.

Також Плохій писав, що «з російським вторгненням [йдеться про повномасштабне вторгнення 2022 року — авт.] були знищені рештки віри в те, що українці та росіяни — братні народи, не кажучи вже про один-єдиний народ»⁴⁰. Однак ймовірно ці висновки були передчасними, адже незважаючи на рішучий опір, що на нього російські військові нашкодили в Україні, а також на масові вбивства в Бучі, що були охрещені геноцидом, ідея «двох Україн» виявилася тривкішою й продовжує циркулювати в Росії.

Навіть після приєднання українських областей до складу РФ ці території до певної міри залишаються «другою Україною», як буде показано в підрозділі 2.3.

Путін не заперечує існування України і не вважає всіх українців «неонацистами» — навпаки, у його інтерпретації вторгнення російських військ в Україну є спробою визволити українців від «неонацистської диктатури»⁴¹.

Отже, політика пам'яті, спрямована на глорифікацію російського минулого, стала одним із наріжних каменів діяльності Путіна після повернення в президентське крісло в 2012 році. Події сучасності ототожнювалися зі схожими прецедентами в минулому, що підкреслювало значимість історії та стремління Росії повернутися «назад» до статусу наддержави. Ціль такої політики полягала в здобутті прихильності

³⁹ Плохій С. Російсько-українська війна. Повернення історії. Харків : КСД, 2023. 400 с. – С. 235

⁴⁰ Плохій С. Російсько-українська війна. Повернення історії. Харків : КСД, 2023. 400 с. – С. 211

⁴¹ Kremlin emphasizes need to liberate Ukraine from neo-Nazis. *TASS*. URL: <https://tass.com/politics/1409999>; Kremlin supports stance that entire Ukraine should be freed of neo-Nazism – spokesman. *TASS*. URL: <https://tass.com/politics/1486009>.

громадян та контролю над ними, а також у мобілізації мас для досягнення внутрішньо- та зовнішньополітичних цілей російської держави.

Поки занурення в історію відбувалося у Москві, перемога Революції гідності в Києві (2014) стала гіркою новиною для російського політикуму. Спираючись на класиків російської політичної думки, РФ почала велику кампанію з демонізації нової української влади із розлогими екскурсами в історію.

РОЗДІЛ ІІ. ТРАНСФОРМАЦІЯ ПУБЛІЧНОГО ПРОСТОРУ ОКУПОВАНОГО МАРІУПОЛЯ

1. Маріуполь як «вітрина» окупації

Маріуполь став найбільшим містом, що його російська армія змогла захопити за три роки СВО (до 24 лютого 2022 року населення міста становило понад 400 тис. людей). Битва за Маріуполь тривала 86 днів, а міська забудова зазнала виняткових руйнувань. Згідно з даними ООН, 90% будівель міста були зруйновані або зазнали пошкоджень внаслідок боїв, а кількість жертв серед цивільного населення становить десятки тисяч осіб⁴².

Хоч переважна більшість шкоди була завдана російською армією, однак сьогодні РФ руйнування Маріуполя покладає на плечі українських військових, так як і щодо інших своїх злочинів⁴³. У Росії Маріуполь став одним із головних символів СВО: місто, що було зруйноване снарядами, завдяки приходу російської влади нібито зазнало стрімкої і якісної відбудови. Відтак відновлення міста, що триває вже понад два з половиною роки, відбувається під пильним наглядом із Кремля — будівельні роботи постійно інспектують чиновники зі столиці, а в березні 2023 року Маріуполь особисто відвідав Путін⁴⁴. Приголомшливі новини про турбулентне постання з попелу міста, що недавно було згарищем, ширились та далі ширяться по прокремлівських медіа, хоч в інших

⁴² Bachelet M. High Commissioner updates the Human Rights Council on Mariupol, Ukraine. *United Nations High Commissioner for Human Rights*. URL: <https://www.ohchr.org/en/statements-and-speeches/2022/06/high-commissioner-updates-human-rights-council-mariupol-ukraine>.

⁴³ Как почти уничтоженный украинской армией город Северодонецк восстает из руин - Российская газета. *Российская газета*. URL: <https://rg.ru/2023/04/23/vozrozhdenie.html>; Попова: ВСУ подорвали Каховскую ГЭС для угрозы биологической безопасности. *Коммерсантъ*. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/6236507>.

⁴⁴ Рабочая поездка в Мариуполь. *Президент России*. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/70742>.

зруйнованих війною та окуповані Росією містах, як Северодонецьк, Волноваха та Авдіївка, відбудова відбувається значно повільніше⁴⁵.

У грудні 2024 року Путін повідомив, що в Маріуполі було відновлено 1700 будівель, а жити до міста повернулися щонайменше 300 тис. осіб⁴⁶. Хоч цифри, наведені Путіним, цілком можуть бути перебільшеними, так само як і висока якість робіт, що позиціонується, може зовсім не відповідати дійсності, однак щонайменше на позір РФ буде історію про «воскресіння» міста, що було назване на честь Діви Марії⁴⁷.

У серпні 2023 року в Маріуполі було встановлено пам'ятник екскаватору, що відтак символізував відбудову міста⁴⁸ (див. додаток 1). Монумент встановили у новозбудованому житловому кварталі «Невський» у західній частині Маріуполя. Ще один схожий пам'ятник з'явився на проспекті Будівельників у вересні 2024 року: на ньому зображено три будівлі, що були відновлені після захоплення міста, підйомний кран та гігантську будівельну каску⁴⁹ (див. додаток 2).

Окрім цих двох пам'ятників, в Маріуполі з'явилися ще десятки монументів та інших об'єктів у міському просторі, що уособлюють путінські наративи про масштабну відбудову. Протягом понад двох із половиною років відновлення в місті з'явилися нові пам'ятники, мурали, міські легенди, свята тощо. Водночас місця пам'яті, що нагадували б про Україну, зазнали демонтажу. Через особливе місце поміж іншими

⁴⁵ Inside Mariupol: Russia's new Potemkin village. *Financial Times*. URL: <https://ig.ft.com/mariupol/>.

⁴⁶ Путин рассказал, сколько жителей вернулось в Мариуполь. *Коммерсантъ*. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/7384356>.

⁴⁷ Воскрес из пепла: как восстанавливают Мариуполь. *Аргументы Недели*. URL: <https://argumenti.ru/society/2023/09/853578>.

⁴⁸ Необычный памятник появился в Мариуполе в честь российских строителей. *Донецкое Агентство Новостей*. URL: <https://dan-news.ru/exclusive/neobychnyj-pamjatnik-pojavilsja-v-mariupole-v-chest-rossijski-h-stroitelej/>.

⁴⁹ Памятник строителю-восстановителю установили и открыли в Мариуполе. *smotrim.ru*. URL: <https://smotrim.ru/article/4165643>.

захопленими Росією містами, Маріуполь став справжньою «вітриною» окупації.

Щонайменше 13 нових пам'ятників та пам'ятних знаків було встановлено, щонайменше 7 було реставровано та щонайменше 5 було безповоротно демонтовано в Маріуполі у хронологічних межах цього дослідження. Також було замальовано старі мурали й створено нові, перейменовано вулиці, проведено численну кількість тематичних заходів, акцій та урочистостей.

Одним із головних патернів, що формують політику, стало вписування Маріуполя в загальноросійський історичний наратив. У місті з'явилися пам'ятні місця, пов'язані з культовими героями російської культури та історії.

Вже 29 вересня 2022 року — на День міста — в Маріуполі було встановлено великий пам'ятник Олександрові Невському — легендарному князю XIII ст., шанованому в Росії через блискучі військові перемоги над європейськими арміями (*див. додаток 3*). Скульптура була виготовлена майстрами із Санкт-Петербурга, а на відкритті пам'ятника навіть був присутній губернатор Санкт-Петербурга Олександр Бєглов⁵⁰.

Ще 1 червня 2022 року Санкт-Петербург та Маріуполь стали містами-побратимами, тож із цього моменту адміністрація Санкт-Петербурга стала підтримувати відбудову портового міста на березі Азовського моря та шукати «вузли» в історії, що об'єднували б два міста⁵¹. Про це ще йтиметься в наступному підрозділі.

У листопаді 2023 року у відновленому Приморському парку Маріуполя з'явилися скульптури героїв із класичних творів поета Олександра

⁵⁰ В Мариуполе установили памятник Александру Невскому - Лента новостей Мариуполя. *Лента новостей Мариуполя.* URL: <https://mariupol-news.ru/society/2022/09/17/15251.html>.

⁵¹ Петербург и Мариуполь официально стали побратимами. «Бумага». URL: <https://paperpaper.ru/papernews/2022/6/1/peterburg-i-mariupol-oficialno-sta/>.

Пушкіна, таких як «Край Лукомор'я дуб зелений», «Руслан і Людмила», «Казка про царя Султана»⁵². Поруч зі скульптурами встановлено таблички з цитатами із творів Пушкіна про кожного з зображених персонажів (див. додаток 4).

14 вересня 2024 року — в день міста Тула — в Маріуполі також було урочисто відкрито сквер, який став дарунком від адміністрації міста Тула, що також допомагала місту Марії у справах відбудови. Мініатюрний сквер розташували у дворі між багатоповерхівками, що напередодні були відновлені. Вхід до скверу було оздоблено декораціями у вигляді веж Тульського кремля, а в центрі скверу встановлено скульптури двох головних символів міста: тульського пряника і тульського самовара⁵³.

У жовтні 2024 року в Маріуполі поруч із новозбудованим Нахімовським військовим училищем з'явилося погруддя видатного російського адмірала та командира Чорноморського флоту (1790-1798 рр.) Федора Ушакова⁵⁴ (див. додаток 5).

Водночас на стінах багатоповерхівок почали з'являтися патріотичні мурали. На одному з будинків у згаданому раніше житловому кварталі «Невський», де перед тим було встановлено екскаватор-пам'ятник, влітку 2023 року з'явився мурал із молодою дівчиною в сукні кольорів російського прапора⁵⁵ (див. додаток 6). Через рік, влітку 2024-го, схожий мурал з'явився на іншій маріупольській багатоповерхівці: він зображав

⁵² В Приморском парке Мариуполя появилась Сказочная аллея – Единый заказчик в сфере строительства. *Единый заказчик*. URL: <https://ppk-ez.ru/v-primorskom-parke-mariupolia-poyavila/>.

⁵³ Тульский сквер открыли в Мариуполе. *Новое.Медиа*. URL: <https://novo.media/news/dnr/tulskiy-skver-otkryli-v-mariupole-/>.

⁵⁴ В временно оккупированном Мариуполе установили памятник адмиралу Ушакову. *112.ua*. URL: <https://112.ua/ru/u-timcasovo-okupovanomu-mariupoli-vstanovili-pamatnik-admiralu-usakov-u-foto-37674>.

⁵⁵ Мариуполь Наш. Новый мурал в Мариуполе. *Telegram*. URL: https://t.me/mariupol_nash/35059.

дівчину, що тримає пташку на руці, і був виконаний в синьо-червоно-білому кольорах⁵⁶.

Численні пам'ятні знаки також зазнали реставрації, насамперед ті, що стосувалися радянської історії: монумент Комсомольської слави, пам'ятник полеглим у боротьбі з фашизмом, пам'ятник літаку МіГ-17, пам'ятник полеглим у «Великій Вітчизняній війні» азовстальцям тощо⁵⁷. Щодо погруддя художнику Архипу Куїнджі, що його після реставрації було встановлено на Грецькій площі у вересні 2023 року, з'явилася ціла легенда, нібито скульптуру пошкодив снаряд, випущений з українського танка⁵⁸.

2. Історичне обрамлення «Великої Вітчизняної війни» та «Спеціальної воєнної операції»

У Маріуполі свято «звільнення» міста у травні 2022 року набуло майже такої самої ваги, як день визволення від нацистів у вересні 1943 року. У численні способи в місті вкорінюється ідея, що війна з Україною — це драматичне повторення «Великої Вітчизняної війни».

Перший російський пам'ятник у Маріуполі було встановлено ще до того, як у місті закінчилися бойові дії. 4 травня 2022 року, поки російські військові штурмували маріупольський металургійний комбінат «Азовсталь» на березі Азовського моря, у 4 кілометрах звідти на площі

⁵⁶ Челябинские художники создали мурал "Русская красавица" в Мариуполе. *ГТРК "Южный Урал"*. URL: <https://www.cheltv.ru/chelyabinskije-hudozhniki-sozdali-mural-russkaya-krasavitsa-v-mariupole>.

⁵⁷ В сквере у памятника "Самолет" в Жовтневом районе Мариуполя начались реставрационные работы - Лента новостей Мариуполя. *Лента новостей Мариуполя*. URL: <https://mariupol-news.ru/society/2022/08/23/13369.html>; Мариуполь 24. Открытие после реставрации памятника павшим в борьбе с фашизмом. *Telegram*. URL: <https://t.me/mariupol24tv/60234>; Юлія. Восстановление памятника советским войнам в Мариуполе, 2022. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=_NQ4IIIdMy2M; Возле «Азовстали» в Мариуполе восстановили памятник сотрудникам предприятия. *Донецкое Агентство Новостей*. URL: <https://dan-news.ru/exclusive/foto-voze-azovstali-v-mariupole-vosstanovili-pamyatnik-sotrudnikam/>.

⁵⁸ Денис Пушилин открыл восстановленный памятник Архипу Куинджи в Мариуполе | Денис Пушилин | официальный сайт. *Денис Пушилин | официальный сайт*. URL: <https://glavadnr.ru/news/denis-pushilin-otkryl-pamyatnik-arhipu-kuindzhi-v-mariupole/>.

Воїнів-визволителів відбулося урочисте відкриття пам'ятника «бабусі зі знаменням перемоги»⁵⁹ (див. додаток 7).

В інтернеті у квітні 2022 року набуло популярності відео, на якому літня жінка на ім'я Анна Іванова виходить із прапором СРСР зустрічати українських військових, помилково вважаючи, що вони належать до російської армії. Після цього один із українських військових почав топтати прапор, а бабуся розгнівано зауважила, що за це знамення воювали її батьки⁶⁰.

Відео набуло великої популярності в Росії, де почали з'являтися пам'ятники, мурали та шеврони, що зображали бабуся з прапором.

Прикметно, що пам'ятник у Маріуполі було встановлено саме на площі Воїнів-визволителів, де також розташований пам'ятник героям «Великої Вітчизняної війни».

Радянський прапор у руках бабусі в Росії було ототожнено з російським триколомом: те, що жінка вийшла із ним зустрічати, як їй здавалося, російських військових, було проінтерпетовано як беззаперечна підтримка військової інтервенції в Україну. «Невипадково велике Знамення Перемоги стало таким самим символом на визволених територіях, як і знамення Росії», — заявив російський чиновник із адміністрації президента РФ Сергій Кірієнко на відкритті пам'ятника в Маріуполі⁶¹.

⁵⁹ Денис Пушилин и делегация из России приняли участие в открытии памятника бабушке со Знаменем Победы в Мариуполе | Денис Пушилин | официальный сайт. *Денис Пушилин | официальный сайт.* URL: <https://denis-pushilin.ru/news/denis-pushilin-i-delegatsiya-iz-rossii-prinyali-uchastie-v-otkrytii-pamyatnika-babushke-so-znamenem-pobedy-v-mariupole/>.

⁶⁰ Що відомо про українську бабуся з червоним прапором, яку Росія зробила своїм символом - BBC News Україна. *BBC News Україна.* URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-61340284>.

⁶¹ Денис Пушилин и делегация из России приняли участие в открытии памятника бабушке со Знаменем Победы в Мариуполе | Денис Пушилин | официальный сайт. *Денис Пушилин | официальный сайт.* URL: <https://denis-pushilin.ru/news/denis-pushilin-i-delegatsiya-iz-rossii-prinyali-uchastie-v-otkrytii-pamyatnika-babushke-so-znamenem-pobedy-v-mariupole/>.

Цікаво, що згодом в інтерв'ю для BBC Анна Іванова повідомила, що її дії були сприйняті неправильно і що героїню з неї зробили дарма.

Невдовзі, 30 липня 2022 року, у порту Маріуполя було відкрито невеликий пам'ятник морякам із Новоросійська, які загинули у боях за місто 8 травня. На відкритті пам'ятника грав оркестр, що виконав кілька композицій, зокрема і гімн СРСР⁶².

Пам'ятник складався з великого каменя та гранітної дошки, що була до нього прикріплена. І хоч композиція з чорно-білих портретів полеглих моряків, військового корабля та чайок у небі, що зображена на гранітній дошці, візуально навіть опосередковано не нагадує семіотичний код монументів на тему «Великої Вітчизняної війни», однак лексика, вжита в епітафії, що також вибита на гранітній дошці, цілком відповідає правилам прославлення радянських подвигів у 1941-1945 роках.

«Вічна пам'ять полеглим героям!» («Вечная память павшим героям!») — такий напис розміщено в нижній частині гранітної дошки. Ця фраза є виразним кліше, що його можна зустріти на десятках інших пам'ятників на тему «Великої Вітчизняної війни» по всій території, що входила до складу СРСР, зокрема у Москві, Пскові, Архангельську, Новотроїцьку⁶³.

«Морякам Новороссийцам отдавшим свои жизни за освобождение Мариуполя» — інший напис, присутній на цій гранітній дошці, що так само нагадує типові епітафії радянським героям «Великої Вітчизняної війни».

⁶² В порту Маріуполя відкрили меморіал в честь погибших при освобождении города моряков. *Телеканал «Звезда»*. URL: <https://tvzvezda.ru/news/202273139-dKrcP.html>.

⁶³ Памятник "Вечная память павшим героям" (Москва). *2ГИС*. URL: <https://2gis.ru/moscow/geo/70030076218081193>; Танк Т-34-85 (Псков). *LiveJournal*. URL: <https://myauu.livejournal.com/315603.html>; Мемориал, погибшим в годы Великой Отечественной войны (Архангельск). *Tripadvisor*. URL: https://www.tripadvisor.ru/LocationPhotoDirectLink-g298499-d11746298-i226134983-Memorial_to_Victims_of_Great_Patriotic_War-Arkhangelsk_Arkhangelsk_Obla.html; Вечная слава павшим героям (Новотроицк). *Яндекс*. URL: https://yandex.ru/maps/org/vechnaya_slava_pavshim_geroyam/223353009350/.

За 2022-2024 роки у Маріуполі було встановлено також 3 іменні пам'ятники полеглим учасникам СВО, які брали участь у визволенні Маріуполя (генерал-лейтенанту Роману Кутузову, 15 квітня 2023 р. (див. додаток 8); рядовому Едуарду Дьяконову, 31 липня 2024 р. (див. додаток 9); генерал-майору Володимиру Фролову, 14 вересня 2024 р. (див. додаток 10)), та 1 пам'ятник ветерану «Великої Вітчизняної війни» (Дмитру Лелюшенку, 29 квітня 2024 р. (див. додаток 11))⁶⁴ Ці чотири пам'ятники складаються з постамента, бюста та інформаційної дошки про особу, яка зображена. Вони всі схожі за розміром, кольором та стилем, так наче формують одну композицію, хоч і розташовані в різних частинах міста й стосуються різних збройних конфліктів, часова відстань між якими становить понад 70 років.

У такий спосіб закорінюється ідея, що СВО є повторенням «Великої Вітчизняної війни», а герої обох конфліктів об'єднані спільною справою боротьби з нацизмом.

Ще більш виразним оприявленням цієї ідеї в публічному просторі Маріуполя є мурал двом маріупольським підліткам, які, попри часову відстань, об'єднані спільною справою захисту Вітчизни (див. додаток 12).

Один із них, 14-літній піонер Анатолій Балабуха із Маріуполя, згідно з місцевою легендою, чинив збройний опір нацистським військовим у 1943 році, через що був ними розстріляний. Іншого хлопця звати Арсен Попов –

⁶⁴ Андрей Турчак вместе с Денисом Пушилиным открыл памятник генерал-лейтенанту Роману Кутузову в Мариуполе. *Единая Россия*. URL: <https://er.ru/activity/news/andrej-turchak-vmeste-s-denisom-pushilinym-otkryl-pamyatnik-general-lejtenantu-romanu-kutuzovu-v-mariupole.>; Денис Пушилин и Игорь Кобзев открыли в Мариуполе бюст Героя России иркутянина Эдуарда Дьяконова | Денис Пушилин | официальный сайт. *Денис Пушилин | официальный сайт*. URL: <https://denis-pushilin.ru/news/denis-pushilin-i-igor-kobzev-otkryli-v-mariupole-byust-geroia-rossii-irkutyana-edyuarda-dyakonova/>; Памятник выпускнику екатеринбургского военного училища открыли в Мариуполе. *EANews*. URL: <https://eanews.ru/rossiya/20240928143210/pamyatnik-vypuskniku-ekaterinburgskogo-voennogo-uchilisha-otkryli-v-mariupole>; В Мариуполе открыли бюст дважды Героя Советского Союза Дмитрия Лелюшенко. *РИА Новости*. URL: <https://ria.ru/20240509/byust-1944986339.html>.

згідно з повідомленнями в російських медіа, під час боїв за місто в 2022 році він під щільними обстрілами рятував поранених разом із медиками⁶⁵.

Мурал розташований на школі №60, де у травні 2022 року нібито з'явився перший у захопленому російськими військами Маріуполі пункт Юнармії⁶⁶.

На стінописі двох хлопців зображено в анфас: зліва чорно-білий портрет Анатолія Балабухи, а справа — портрет Арсена Попова, який віддає честь, у червоній футболці та береті. Знизу портрети прикрашені георгіївською стрічкою — іншим популярним у Російській Федерації символом «Великої Вітчизняної війни».

Цей мурал проводить лінію не лише між подвигами двох підлітків, але й ототожнює дві молодіжні організації: радянський Піонерський рух та російську Юнармію. Обидві організації були створені державою для патріотичного виховання молоді, а цінності, політики, способи діяльності та символіка Юнармії виразно уподібнюють її до радянського Піонерського руху⁶⁷.

У низці українських медіа в червні 2024 року навіть з'явилися новини, що Росія в Маріуполі вербує місцевих дітей у «піонери». Вочевидь, малися на увазі інші молодіжні організації, що діють у РФ, адже Всесоюзна піонерська організація СРСР припинила існування в 1990 році⁶⁸.

⁶⁵ В Маріуполі увековечили подвиг юного Арсена Попова. *Единая Россия*. URL: <https://moscow.er.ru/activity/news/v-mariupole-uekovechili-podvig-yunogo-arsena-popova>.

⁶⁶ Ольга Селецкая. *Telegram*. URL: <https://t.me/olgaseletskaaya/35284>.

⁶⁷ О движении Юнармия. *Всероссийское детско-юношеское военно-патриотическое движение «Юнармия»*. URL: <https://yunarmy.ru/history>.

⁶⁸ У Маріуполі загарбники вирішили «прийняти у піонери» українських дітей. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tymchasovo-okupovani/3875297-u-mariupoli-zagarbniki-virishili-prijnati-u-pioneri-ukrainskih-ditej.html>; У Маріуполі дітей змушують ставати піонерами. *АрміяІнформ*. URL: <https://armyinform.com.ua/2024/06/15/u-mariupoli-ditej-zmushuyut-stavaty-pioneram/>; В окупованому Маріуполі росіяни вирішили "прийняти у піонери" українських дітей. *Рубрика*. URL: <https://rubryka.com/2024/06/16/v-okupovanomu-mariupoli-rosiyany-vyrishyly-prijnyaty-u-pionery-ukrayinskyh-ditej/>.

Ідея про особливий зв'язок між двома війнами у Маріуполі також закорінюється за допомогою виставок.

На початку грудня 2023 року в будівлі Приазовського університету Маріуполя було відкрито виставку під назвою «Світ без нацизму» (*Мир без нацизма*). Виставка, що складається з 18 інформаційних банерів, присвячена історії нацизму від його виникнення й дотепер. Організатори виставки – «Рух Перших» (*Движение первых*) та Донецький республіканський краєзнавчий музей⁶⁹.

Хоч виставка заторкає не лише період «Великої Вітчизняної війни» та СВО, а ширшу хронологію (український націоналізм автори виставки виводять від Кирило-Мефодіївського братства 1845-1847 рр.), однак виставка наголошує роль нацистської Німеччини та Гітлера у розквіті нацизму. Зокрема інформаційні банери розповідають про злочини німецьких солдатів на Донбасі під час окупації регіону в 1941-1943 роках, про роль Степана Бандери у формуванні українського націоналізму, і що Спеціальна воєнна операція була розпочата з метою «звільнення окупованих земель, які перебувають під гнітом київського режиму, що проповідує політику нацизму»⁷⁰.

Виставка використовує численні сенситивні фотоматеріали та факти, зокрема світлини концентраційних таборів на окупованому Гітлером Донбасі, трупів радянських військовополонених, а також наводить кількість загиблих у німецьких концтаборах на Донбасі. У розділі про сучасний збройний конфлікт із Україною окремий інформаційний банер виділено під фотографії дітей, які загинули внаслідок бойових дій на

⁶⁹ Планшетная выставка "За мир без нацизма" в Мариуполе. *РИА Новости Медиабанк*. URL: <https://riamediabank.ru/media/8574608.html>.

⁷⁰ Состоялось открытие планшетной выставки «За мир без нацизма» - Лента новостей Мариуполя. *Лента новостей Мариуполя*. URL: <https://mariupol-news.ru/society/2023/12/05/66161.html>.

Донбасі, а українські військові на фотографіях у цьому розділі з'являються зі зброєю та нацистською символікою.

У січні 2024 року у будівлі Маріупольського краєзнавчого музею було також відкрито виставку з нагоди 80-ліття прориву блокади Ленінграда (Санкт-Петербурга) під назвою «Пером і кулею» (*«Пером и пулей»*). Блокада Ленінграда нацистськими військами тривала з 8 вересня 1941 року по 27 січня 1944 року (872 дні) й призвела до численних втрат у арміях та серед цивільного населення міста. Ця подія є одним із центральних радянських міфів періоду «Великої Вітчизняної війни».

Виставка складалася з кількох інформаційних банерів із фотографіями та відомостями про «письменників-фронтовиків, журналістів та літераторів, які пережили блокаду Ленінграда».

«На жаль, багато маріупольців у наш час дізналися, що таке холод, голод і спрага, коли їх використовували як живий щит українські націоналісти. У цьому приморському місті прекрасно розуміють, з якими труднощами і убогістю зіштовхнулися ленінградці», — так написав про виставку один із журналістів, присутніх на її відкритті⁷¹.

Як було зазначено в попередньому підрозділі, ще 1 червня 2022 року Санкт-Петербург став містом-побратимом Маріуполя, тож із цього моменту набуло обертів встановлення дружніх взаємин між двома містами і пошук спільних характеристик⁷².

Окрім того, що два міста є портами, їх також об'єднує досвід облоги. Захоплення Маріуполя червоною армією в 1943 році відбулося значно швидше та з меншою кількістю втрат, аніж його окупація російськими військовими у 2022 році. Відтак проведення діахронічної паралелі між звільненням міста у 1943 та 2022 роках хоч і є символічним та

⁷¹ Виставка блокада Ленінграда. *Военные страницы*. URL: <https://warpages.ru/vystavka-blokada-leningrada.html>.

⁷² Петербург и Мариуполь официально стали побратимами. *«Бумага»*. URL: <https://paperpaper.ru/papernews/2022/6/1/peterburg-i-mariupol-oficialno-sta/>.

використовується російською владою для обрамлення історії, як побачимо далі, однак воно не є таким сильним, як проведення паралелі між важкою облогою Маріуполя та іншим російським містом, що пережило не менш криваву блокаду.

Тож появу виставки «Пером і кулею» варто розглядати у контексті ідеї історичного обрамлення. Маріуполь пережив у 2022 році те саме, що й Ленінград під час «Великої Вітчизняної війни».

У вересні 2024 року в Маріуполь на тиждень приїхала мандрівна виставка «Війна чужими руками» про те, як «колективний Захід» підживлює війну в Україні. Її організувала неурядова організація «Донецька Республіка», що виграла на виставку державний грант у Російського фонду культури⁷³. Виставка складалася з інформаційних банерів та серії експонатів, зокрема уламків снарядів західного виробництва.

«Війна чужими руками» очікувано використовує прийом історичного обрамлення, щоб показати, що Захід не вперше розпалює війни між іншими державами.

Крім того, виставка містить кілька промовистих композиційних елементів, таких як, наприклад, розміщені поруч портрети Зеленського та Гітлера, де обоє стоять зі схиленою над столом головою, а також фото факельної ходи в Третьюму Райху у 1936 році та факельної ходи до дня народження Степана Бандери в 2017 році. Також виставка, як і «Світ без нацизму», використовує напрочуд сенситивні матеріали. Так, наприклад, поруч на одному з інформаційних банерів розміщено дві фотографії, що зображають пожежу: одна з села Хатинь у Білорусі, а інша з міста Одеса в Україні. Перша фотографія підписана «Німецькі нацисти та українські націоналісти спляють людей в білоруському селі Хатинь, 1943 рік», а

⁷³ В Зимнем театре откроется выставка выездного музея «Война чужими руками». *Сочинское концертно-филармоническое объединение.* URL: <https://www.skfo.online/2024/10/08/в-зимнем-театре-откроется-выставка-вы/>.

друга – «Українські неонацисти спалюють людей в одеському будинку Профспілок, 2014 рік»⁷⁴.

Ідея історичного обрамлення проявляється не лише на рівні фізичних місць пам'яті, але й у таких речах, як запровадження нових свят і традицій.

У 2023 році Маріуполь вперше відзначав одразу два дні звільнення від нацистських загарбників: один 10 вересня, адже саме цього дня в 1943 році місто було визволене від німецьких військ, а інший – 20 травня з нагоди остаточного придушення опору українських нацистів у місті. Одне свято має назву «День звільнення від німецько-фашистських загарбників», а інше – «День звільнення від українських нацистів»⁷⁵.

20 травня 2023 року до 1 річниці визволення від українських нацистів місцеві чиновники та депутати поклали квіти до пам'ятника працівникам «Азовсталі», які загинули під час «Великої Вітчизняної війни». Пам'ятник розташований біля комбінату «Азовсталь», де у травні 2022 році тримали оборону останні українські оборонці Маріуполя⁷⁶. Знову бачимо злиття двох війн: щоб відзначити події СВО, чиновники покладають квіти до меморіалу, що стосується «Великої Вітчизняної війни», однак сам локус важливий вже в контексті подій СВО.

До Дня звільнення від німецьких військ у Маріуполі в 2022 та 2023 роках влаштовували урочисту концертну програму. У 2022 році вона відбулася на площі перед зруйнованим російською авіацією драматичним театром, а в 2023 році — у стінах Маріупольського державного університету, що на той час уже відновив роботу. У цей день також пасує

⁷⁴ В Маріуполі завершилась виставка «Война чужими руками» - Лента новостей Маріуполя. *Лента новостей Маріуполя.* URL: <https://mariupol-news.ru/society/2024/09/13/94098.html>.

⁷⁵ Маріуполь 24. В Маріуполі почитили пам'ять солдат, визволивших город. *Rutube.* URL: <https://rutube.ru/video/d283dbda22728cf9b27ffee3d08f05ba/>; Жители Маріуполя в годовщину освобождения города почитили память погибших. *PIA Новості.* URL: <https://ria.ru/20230520/mariupol-1873110805.html>.

⁷⁶ Глава Маріуполя Олег Моргун. Пам'ятник азовсталцям. *Telegram.* URL: https://t.me/morgun_ov/1432.

проводити паралелі між буремними подіями минулого та війною, що точиться сьогодні.

«Для Маріуполя ті події, що сталися 24 лютого, це аналогічні події [до подій «Великої Вітчизняної війни», — авт.], але в іншому історичному форматі», — сказала в. о. ректора університету Лариса Сиволап в коментарі для місцевого медіа⁷⁷.

Проаналізувавши такі приклади, можемо виразно побачити, що РФ у різноманітні способи використовує прийом історичного обрамлення для закорінення ідеї про телеологічність історії. Злиття історій відбувається через встановлення, за П'єром Нора, місць пам'яті (*lieux de mémoires*), таких як пам'ятники чи мурали, організацію виставок та концертів, відзначення нових свят.

Донесення цієї ідеї незрідка відбувається через використання сенситивних матеріалів, антагонізацію та емотивізацію теми війни. Цією логікою можна пояснити і добір тем для паралелізації: полегли герої війни, нищівна облога міста, криваві злочини нацистів.

Давши відповідь на питання «Як?», маємо поміркувати також і про «Чому?» Навіщо російська адміністрація в Маріуполі приділяє так багато зусиль саме для паралелізації цих двох збройних конфліктів? Відповідаючи на це питання, говоритимемо про путінську модель пам'яті загалом, адже «Велика Вітчизняна війна» безперечно є центральним міфом путінської моделі пам'яті.

Певно годі знайти події, що більше сколихнула б Східну Європу, ніж Друга світова війна. Геноцид, криваві офензиви, терор, партизанщина — в сумі мільйони вбитих мирних людей та військовослужбовців. Події «Великої Вітчизняної» затерли собою навіть Жовтневу революції як своєрідний апофеоз пам'яті. У різні періоди існування Радянського Союзу

⁷⁷ Мариуполь 24. Концерт ко Дню освобождения Донбасса. *Telegram*. URL: <https://t.me/mariupol24tv/38272>.

та Російської Федерації спосіб говорити про події 1941-1945 років дещо змінювався, але ніколи він не переставав бути центральною темою минулого.

Після смерті Сталіна радянська номенклатура мусила шукати способи об'єднувати мільйони громадян довкола ідеї комунізму, що для них уже нічого не означав. Часи Леніна давно минули, а тоталітаризм Сталіна затінив першопочаткові ідеї комунізму, через що нові покоління радянських громадян стали вихолощеними комуністами, для яких гучні слова радянської пропаганди були порожніми оболонками⁷⁸. Інструменталізація пам'яті про «Велику Вітчизняну війну» була способом єднати громадян довкола комуністичної держави через призму спільної історії, вибореного кров'ю мільйонів радянських солдатів радянського ладу⁷⁹.

У своїй статті «“Велика Вітчизняна війна» як міф та пам'ять» (2003) американська історикиня Ніна Тумаркін наводить фрагмент промови радянського урядовця з Москви Миколи Єгоричева на відкритті пам'ятника невідомому солдату у радянській столиці 8 травня 1967 року: «Герої не вмирають — вони живуть далі, щоб служити наступним поколінням прикладом справжньої мужності і патріотизму, вірності військовому обов'язку, непохитної відданості Комуністичній партії, Соціалістичній Вітчизні. Вони перемогли, вони здобули безсмертя»⁸⁰.

Ця промова ілюструє певно що ключову мотивацію повсюдного культивування міфу про «Велику Вітчизняну війну» в пізньому Радянському Союзі: робити громадян — насамперед молодь — відданими своїй країні. На тлі холодної війни наявність належного запасу

⁷⁸ Yurchak A. *Everything Was Forever, Until It Was No More*. Princeton : Princeton University Press, 2005. 331 p.

⁷⁹ Tumarkin N. The Great Patriotic War as myth and memory. *European Review*. 2003. Vol. 11, no. 4. P. 595–611. URL: <https://doi.org/10.1017/S1062798703000504>. – P. 600.

⁸⁰ Tumarkin N. The Great Patriotic War as myth and memory. *European Review*. 2003. Vol. 11, no. 4. P. 599.

вмотивованих громадян, готових піти на війну за свою державу, була екзистенційною для СРСР.

Не в останню чергу завдяки вдалій пропаганді та національній політиці Сталіну вдалося відбити німецький блицкриг та повернути окуповані території. Сергій Єкельчик пише, що після приголомшливих поразок на фронті в 1941 році радянський диктатор звернувся до письменників та публіцистів союзних республік, щоб ті створювали в великій кількості патріотичні тексти для згуртування радянських громадян, а також суттєво послабив цензуру, насамперед щодо національних поривів⁸¹.

Становище Путіна напрочуд схоже на становище пізньорадянської номенклатури. Часи великих ідей залишилися в минулому разом із ХХ століттям — сьогодні, в епоху глобалізації та постмодернізму, більшість держав світу зіштовхнулися з проблемою відсутності добровольців для служби в армії, і Росія не стала винятком⁸². Перевага «Великої Вітчизняної війни» над іншими полягає у двох властивостях. Перша — це родинна тяглість, що робить для багатьох росіян міф вагомим, адже їхні дідусі/прадідусі брали у війні безпосередню участь, і хоч мало хто з ветеранів все ще живий, але фотографії у родинних альбомах та дідові медалі у сервантах продовжують даватися взнаки. Друга властивість — це зміщення «Великої Вітчизняної війни» зі сфери комунікативної пам'яті в царину пам'яті культурної. Живих ветеранів війни залишилося обмаль, і вони вже точно не в силі сигналізувати суспільству, якщо офіційний наратив щодо подій, свідками яких вони були, відірветься від реальності й

⁸¹ Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ : Критика, 2008. 304 с. – Р. 54-66.

⁸² Military struggling to find new troops as fewer young Americans willing or able to serve. *ABC News*. URL: <https://abcnews.go.com/Politics/military-struggling-find-troops-fewer-young-americans-serve/story?id=86067103>; Why are European armies struggling to recruit soldiers? *Euronews*. URL: <https://www.euronews.com/2024/02/16/why-are-european-armies-struggling-to-recruit-soldiers>.

увійде в сферу відвертих маніпуляцій та спекуляцій⁸³. Можливо, саме друга властивість пояснює, чому сьогодні в РФ 9 травня відзначається як свято, а не як всенациональний реквієм. Прикметно, що найменш урочистим відзначення «Дня перемоги» було в перші повоєнні роки, поки Сталін все ще був генеральним секретарем партії.

«У 1947 році Сталін доклав ще більших зусиль, щоб залишити війну позаду; він позбавив День Перемоги статусу свята, зробивши його звичайним робочим днем. З 1947 по 1965, коли Дню перемоги було повернуто статус свята, щорічні комемораційні практики були переважно неформальними, на кшталт зустрічей ветеранів, відвідин кладовищ та публічних прогулянок», — писала Ніна Тумаркін⁸⁴.

Від 1945-го до початку 1960-х не було потреби формалізувати пам'ять про війну, бо вона була всюдисущою. Крім того, партійне керівництво було обмежене в способах інструменталізації пам'яті про війну, адже живими ще були мільйони свідків тих подій (насамперед тут важать ветерани), які зауважили б відхилення від того, що вони пам'ятали.

Власне, радянський солдат що в пізньорадянській, що в путінській інтерпретації «Великої Вітчизняної війни» є справжнім її героєм. Відтак ветерани були й залишаються наділеними щонайвищим рівнем поваги від суспільства та держави, рольовими моделями для молодого покоління радянських, а тепер російських громадян, які нібито отримують такі самі уявні лаври переможців, якщо стануть на захист Батьківщини у боротьбі з нацизмом сьогодні. Прийом паралелізації Третього Райху і пореволюційної України також має інструментальний характер

3. «Дві України» на прикладі маріупольських місць пам'яті

Цей підрозділ стосуватиметься насамперед тих місць пам'яті, що з'явилися в Маріуполі до російської окупації. Хоч місто й було сильно

⁸³ McGlynn J. *Memory Makers: The Politics of The Past in Putin's Russia*, 2023. P. 5-6.

⁸⁴ Tumarkin N. *The Great Patriotic War as myth and memory. European Review*. 2003. Vol. 11, no. 4. P. 596-597.

поруйноване внаслідок бойових дій, але значна частина меморіальних локусів, що зазнали незначних пошкоджень або й уцілили повністю, були демонтовані вже після встановлення російської влади у місті.

У серпні 2022 року в Маріуполі було знесено меморіал Воїнам-визволителям, присвячений загиблим під час АТО і ООС військовим із Маріуполя. Меморіал був розташований на одній із головних площ міста і складався з чотирьох гранітних фрагментів, що формували тризуб — пам'ятник відкрили в 2020 році в межах реконструкції всієї площі⁸⁵ (див. додаток 13).

Знесення цього пам'ятника не викликає запитань, адже полеглі військовослужбовці, яким він присвячений, є в російській уяві ворогами — бойовиками київського режиму неонацистів, що насильно захопили владу в Україні й тримають її населення в жаху.

За два місяці, у жовтні, демонтажу зазнав пам'ятник «жертвам Голодомору 1932-1933 та політичних репресій», що був встановлений у сквері біля Маріупольського драмтеатру в 2004 році⁸⁶. На квадратній гранітній плиті було встановлено виготовлені з металу оберемок колосків — символ Голодомору — і колючий дріт — символ радянських репресій (див. додаток 14). Пам'ятник був заввишки менше, ніж метр, і ледве привертав увагу перехожих.

Під час демонтажу меморіалу відзначився співробітник Донецького національного університету, кандидат історичних наук Артем Бобровський.

«Згідно з історичними джерелами, голод охоплював південні регіони Росії, а потім Радянського Союзу, кожні кількадесят років. Найбільше

⁸⁵ Від любові до ненависті: чому маріупольці незадоволені новим дзвоном. *Східний Варіант*. URL: <https://v-variant.com.ua/article/mariupol-kolokol/>.

⁸⁶ У центрі окупованого Маріуполя демонтували меморіал жертвам Голодомору. *Radio Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-mariupol-holodomor-memorial/32091918.html>.

постраждали від голоду 1932-1933 років зовсім не Україна і не Донбас — найбільше постраждали Казахстан, Поволжя, Північний Кавказ», — розповів Бобровський для репортажу російського медіа «РИА Новости»⁸⁷.

Після Бобровського в кадрі з'явилася місцева активістка Євгенія Боброва, яка заявила, що меморіал є символом «політичної дезінформації», і що концепції «Голодомору» та «геноциду» — нав'язані⁸⁸.

Коментарі обох спікерів яскраво демонструють, що меморіал біля драмтеатру символізував не українську історію саму по собі, а «неправильний» її варіант.

У минулорічній курсовій роботі, що була присвячена знищеним українським місцям пам'яті на всій окупованій Росією українській території, автор також здійснював аналіз зафарбованих в окупованому Маріуполі муралів⁸⁹. Після настання окупації в місті зникли мурал із козаком (див. додаток 15)⁹⁰, мурал «Мілана»(див. додаток 16), на місці якого згодом з'явився новий мурал «Настя» (див. додаток 17)⁹¹, «Назустріч

⁸⁷ В Мариуполе снесли мемориал «Жертвам голодомора», заявив, что Украина от голода пострадала меньше всех. *The Insider*. URL: <https://theins.ru/news/256180>; Реальна Війна | Україна | Новини. В Мариуполе уничтожен памятник жертвам Голодомора. *Telegram*. URL: <https://t.me/voynareal/39444>.

⁸⁸ В Мариуполе снесли мемориал «Жертвам голодомора», заявив, что Украина от голода пострадала меньше всех. *The Insider*. URL: <https://theins.ru/news/256180>; Реальна Війна | Україна | Новини. В Мариуполе уничтожен памятник жертвам Голодомора. *Telegram*. URL: <https://t.me/voynareal/39444>.

⁸⁹ Побережний В. В. Знищення Росією українських просторових місць пам'яті на окупованих територіях Півдня та Сходу України (від Битви за Київ до окупації Авдіївки) : курсова робота. Київ, 2024. 54 с.

⁹⁰ Герасименко Я. Муралізація Мариуполя: як стени міста стали картинами. *MRPL.CITY*. URL: <https://mrpl.city/news/view/muralizatsiya-mariupolya-kak-steny-goroda-stali-kartinami-foto-plusvideo>.

⁹¹ Степура А. Вершина цинізму: в окупованому Маріуполі завершили мурал «дівчинка, на яку падають снаряди НАТО». *Суспільне Донбас*. URL: <https://susplne.media/donbas/528723-versina-cinizmu-v-okupovanomu-mariupoli-zaverslili-mural-divcinki-na-aku-padaut-snaradi-nato/>

щастю» (див. додаток 18)⁹², «Динозавр Нессі» (див. додаток 19)⁹³ та «Рукавичка» (див. додаток 20)⁹⁴.

У 2024 році демонтажу зазнали ще два маріупольські монументи. У квітні 2024 року було демонтовано пам'ятний знак, встановлений до 500-ліття українського козацтва у 1995 році у невеликому сквері в центрі міста⁹⁵ (див. додаток 21). Пам'ятний знак у формі куба був встановлений на високому кам'яному постаменті. На лицьовій стороні розміщувався герб Війська Запорозького — козацької держави, — а на двох бокових — написи про ювілейну нагоду, з якої пам'ятник було встановлено, та про сторожовий пост Кальміуської паланки запорозьких козаків, що в XVIII столітті був розташований на місці Маріуполя.

Однозначно пояснити демонтаж цього монумента непросто, адже феномен козацтва є частиною як української, так і російської історії — саме унаслідок козацького повстання Богдана Хмельницького було укладено Березневі статті 1654 року, через що Київ опинився в зоні впливу Москви. У окупованій частині Запорізької області, наприклад, місцевою адміністрацією було схвалено створення «козацьких» військових формувань⁹⁶.

⁹² Карбунар Н. У Маріуполі окупанти знищили останній український мурал. *Главком*.

URL:

<https://glavcom.ua/country/society/u-mariupoli-okupanti-znishchili-ostannij-ukrajinskij-mural-foto-959763.html>.

⁹³ Герасименко Я. Муралізація Мариуполя: как стены города стали картинами. *MRPL.CITY*. URL:

<https://mrpl.city/news/view/muralizatsiya-mariupolya-kak-steny-goroda-stali-kartinami-foto-plusvideo>.

⁹⁴ В Маріуполі окупанти знищили мурал японського художника Міязакі Кенске, - ФОТО. *0629.com.ua* - Сайт міста Маріуполя. URL:

<https://www.0629.com.ua/news/3574035/v-mariupoli-okupanti-znisili-mural-aponskogo-hudoznika-miazaki-kenske-foto>.

⁹⁵ Окупанти у Маріуполі демонтували пам'ятний знак на честь 500-річчя українського козацтва - Культура сьогодні. *Культура сьогодні*. URL:

<https://ktoday.com.ua/8802/okupanty-u-mariupoli-demontuvaly-pamyatnyj-znak-na-chest-500-richchya-ukrayinskogo-kozactva/>.

⁹⁶ Балицкий Евгений. Запорожское казачье войско. *Telegram*. URL: <https://t.me/BalitskyEV/3765>.

Написи на кубові виконано українською мовою, що вже є першим аргументом для демонтажу, однак питання мовної політики в ДНР та РФ не проллє так багато світла на проблему, як спроба зрозуміти місце козацької історії в контексті маріупольської пам'яті. Відповідь на запитання радше варто шукати в підрозділі про закорінення Маріуполя в російській історії. Як було там зазначено, російський варіант історії Маріуполя зосереджений на темах царського та радянського минулого — водночас у ньому геть немає місця для козаків.

Українське минуле є регіональним виміром російської пам'яті, до того ж путінське бачення територіальної межі між Росією та Україною точно не відповідає кордонам 1991 року, хоч і не є визначеним. Відтак потрібно зважати не лише на конкретне місце, де встановлено пам'ятний знак, але і ширше на регіон. Маріуполь є частиною Донецької Народної Республіки, що міцно асоціює себе з радянською спадщиною і минулим.

Пам'ятний знак на місці козацької сторожової застави безперечно має значення для української пам'яті, адже козацький міф є одним із центральних стрижнів української історії, а маркування місцями пам'яті, пов'язаними з козацьким минулим, території Донецької області було способом урізноманітнювати зашкарублий радянський міф. Натомість для російського Маріуполя козацький фрагмент історії міста є радше настільки дрібним, що явно не заслуговує на окреме місце пам'яті. Час, коли було демонтовано монумент — за два роки після окупації міста — зокрема говорить на користь такого пояснення. Меморіал не був нестерпним, як пам'ятник українським військовим, щоб зносити його одразу, але й не заслуговував на місце в публічному просторі міста в довшій перспективі.

У червні 2024 року в Маріуполі було знесено ще один монумент — невелику гранітну дошку в районі «Східний» на місці російського обстрілу в січні 2015 року, що призвів до загибелі 29 людей, зокрема матері

дівчинки Мілани, яка була зображена на згаданому раніше муралі⁹⁷. Меморіал складався з низького постаменту і вертикальної гранітної плити — заввишки не більше метра. Пливу розділяла навпіл вийма у формі православного хреста: на лівій частині зображувалась Богородиця з малим Ісусом, а на правій коротко зазначалась коротка довідка українською мовою: «Світлій пам'яті жителів, що загинули 24 січня 2015 року внаслідок обстрілу терористами мікрорайону «Східний »» (див. додаток 21).

Блогери та медіа ДНР визнають цей кривавий обстріл, однак обвинувачують у ньому українську сторону. Відтак, якщо пам'ятний знак загиблим того 24 січня маріупольцям і має стояти в російському Маріуполі, то він точно повинен бути виконаний не українською, а російською мовою.

Попередні приклади говорять про демонтаж «нацистських» слідів у «визволеному» місті, однак принаймні незначна частина пам'ятників української історії було збережено в публічному просторі, а дещо навіть створено російською стороною, хоч і всього лиш як фрагментарні вкраплення.

До прикладу, пам'ятник Тарасові Шевченку, що був встановлений у 2001 році на перехресті вулиць Миру та Металургів, що за квартал від Маріупольського драмтеатру, не зазнав демонтажу станом на кінець 2024 року, що цілком відповідає патернові російської політики пам'яті щодо постаті Шевченка⁹⁸ (див. додаток 22). Кам'яні Кобзарі (псевдонім Шевченка, — авт.) є також у Сєверодонецьку, Старобільську, Новій Каховці, Генічеську, Токмаку тощо. Найпростіші погруддя Шевченкові

⁹⁷ У Маріуполі окупанти знесли пам'ятник загиблим у мікрорайоні «Східний». *Трибун*. URL:

<https://tribun.com.ua/uk/112044-u-mariupoli-okupanti-znesli-pamjatnik-zagiblim-u-mikrorajoni-sxidnij>.

⁹⁸ Мариуполь | ИНФО. Памятник Тарасу Шевченко в Мариуполе. *Вконтакте*. URL: https://vk.com/wall-211186281_34134.

можна знайти й у селищах та селах, зокрема в Новопетрівці та Нижніх Сірогозах (Херсонська обл.), Великій Білозерці та Михайлівці (Запорізька обл.), Білокуракиному та Осиновому (Луганська обл.) — все це окупована Росією територія⁹⁹.

Шевченко був визнаний обома проєктам як один із основоположних протагоністів української історії. Скульптури великого поета були головним місцем національної пам'яті в багатьох містах Півдня та Сходу України. Ще в 2014 році жителі Донецька, що підтримували Революцію гідності, гуртувалися на мітинги довкола пам'ятника Шевченкові. У 2022 році жителі Херсона, Енергодара та власне Мелітополя збиралися довкола пам'ятників Кобзареві, щоб висловитися проти російської окупації.

Водночас у згаданому раніше есеї Путіна від 2022 року читаємо таке: «Вірші Тараса Шевченка створені українською мовою, а проза — здебільшого російською». Він пише про Шевченка в контексті спільного літературного надбання українців та росіян¹⁰⁰. Відтак Шевченко нібито боровся не проти Росії, а проти царя-самодержця, чий образ не тотожний образу Росії — останній є значно ширший.

Тезу про експлуатацію образу Шевченка Росією робить стійкішою також приклад із банером на Маріупольському драмтеатрі. У вересні 2022 року довкола руїн драмтеатру, що його російська авіація зруйнувала авіабомбами навесні, було встановлено банер, що зображує чотирьох відомих «російських» письменників: по ліву сторону портрети Олександра Пушкіна і Льва Толстого, а по праву — Миколи Гоголя і Тараса Шевченка¹⁰¹ (див. додаток 22). Не вдалося встановити, хто саме є автором

⁹⁹ Інтерактивна карта пам'ятників Шевченку. URL: <https://shevchenko.glg.in.ua/>.

¹⁰⁰ Путин В. Об историческом единстве русских и украинцев. *Сайт Президента России*. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>

¹⁰¹ В Маріуполі окупанти обгородили Драмтеатр будівельними конструкціями з портретами Шевченка і Гоголя. Фото. *Obozrevatel news*. URL: <https://news.obozrevatel.com/ukr/society/v-mariupoli-okupanti-obgorodili-dramteatr-budivelnimi-konstruktsiyami-z-portretami-shevchenka-i-gogolya-foto.htm>.

ідеї банера, а хто виконавцем робіт, але напевне можемо сказати, що таке зображення не з'явилося б у центрі міста без згоди адміністрації.

Приклад банера на драмтеатрі говорить, що російська адміністрація зберігає в Маріуполі український контекст не лише в пасивний спосіб, не чіпаючи частину тематичних місць пам'яті, але й в активний спосіб також, наповнюючи нові, штучно створені елементи міського простору українським контекстом.

У межах цього підрозділу варто розглянути також перейменування вулиць у Маріуполі новою російською владою, адже таблички із назвами вулиць здатні формувати уявлення про культурний код міста подібно до пам'ятних знаків.

21 листопада 2022 року голова адміністрації Маріуполя Костянтин Іващенко видав розпорядження про повернення вулицям міста старих назв, маючи на увазі ті назви, що існували до початку кампанії з декомунізації в Україні, що стала наслідком Революції гідності (2014 рік) і призвела до зникнення з вулиць українських міст та сіл численних радянських найменувань¹⁰². Як було зазначено раніше, внутрішній політиці ДНР присутній особливий сентимент до радянської пам'яті, тож таке рішення про «відкат» до старих назв є цілком органічним відповідно до цієї тези. У січні 2023 року локальне медіа «Мариуполь 24» випустило вокс-поп із запитанням до перехожих, як вони ставляться до перейменування міста Жданов у Маріуполь (у 1948-1989 роках Маріуполь мав назву Жданов на честь радянського пардіяча Андрія Жданова)?¹⁰³ Двоє з шести

¹⁰² О внесении изменений и дополнений в распоряжение главы администрации города Мариуполя «Об утверждении Перечня наименований составных частей города Мариуполя по административным районам (площади, проспекты, бульвары, улицы, переулки, проезды, кварталы, набережные, парки, скверы и другие объекты)» от 29.09.2022 № 262: Распоряжение від 21.11.2022 р. № 97. URL: https://mariupol-r897.gosweb.gosuslugi.ru/netcat_files/46/469/97_21_11_2022.pdf.

¹⁰³ Мариуполь 24. Как мариупольцы относятся к переименованию Жданова в Мариуполь? Народное мнение. Rutube. URL: <https://rutube.ru/video/a14db6956ed48851ed3ac35e554d9ec8/>.

респондентів відповіли, що ставляться до перейменування негативно. Ще одна респондентка відповіла, що перейменування було доброю справою. Інші троє респондентів не висловили чіткої позиції у відповідь на запитання.

До розпорядження про перейменування вулиць прикріплено додаток у вигляді таблиці з повним переліком із 1432 назв вулиць та площ міста: у лівому стовпчику «нова-стара» назва, у правому — назва періоду після Революції гідності. У багатьох випадках назва в обох рядках повторюється, оскільки далеко не всі найменування були радянськими, а отже не зазнали перейменувань.

Відповідно до вказаної у розпорядженні логіки, змін зазнали лише ті назви вулиць і площ, що були перейменовані з 2014 по 2022 роки. Відповідно в таблиці і в правому, і в лівому рядку стоять такі назви, як Богдана Хмельницького, Котляревського, Коцюбинського, Лесі Українки і Тараса Шевченка, оскільки ці назви існували в Маріуполі ще з радянських часів. Подекуди перейменування виглядають навіть контрінтуїтивно — так, наприклад, перейменування зазнала вулиця Архипа Куїнджі (було повернуто додекомунізаційну назву «Артема»), хоча Архип Куїнджі є важливою постаттю і для російської культури. У вересні 2023 року в Маріуполі було встановлено відреставрований пам'ятник Куїнджі¹⁰⁴. Перейменування очевидно було механічним поверненням старих назв без індивідуалізації доцільності кожної окремої зміни, однак навіть за цих обставин повернення численних назв, пов'язаних з українською історією та культурою, свідчить, що ДНР залишається терпимою до ідеї «другої України».

Отож відбудова Маріуполя відбувається під пильним наглядом Кремля і передбачає не лише відновлення інфраструктури та будинків, але й

¹⁰⁴ Денис Пушилин открыл восстановленный памятник Архипу Куинджи в Мариуполе | Денис Пушилин | официальный сайт. *Денис Пушилин | официальный сайт*. URL: <https://glavadnr.ru/news/denis-pushilin-otkryl-pamyatnik-arhipu-kuindzhi-v-mariupole/>.

культурне перетворення міського простору, що передбачає використання провідних наративів на прийоми путінської політики пам'яті. Окрім загальної інтеграції Маріуполя в російський історичний наратив, варто особливо відзначити наголос окупаційної влади на паралелізації «Великої Вітчизняної війни» та СВО, що проявляється через встановлення нових пам'ятників, проведення виставок і навіть запровадження нових свят.

Адресування російською владою в Маріуполі проблеми української пам'яті загалом відповідає концепції «двох Україн»: пам'ятники, що пов'язані з уявленням про Росію як про ворога зазнають демонтажу і зникають з міського простору, однак важливі для путінської моделі пам'ять постаті української історії, які в інтерпретації Путіні є адептами «малоросійської ідентичності», все ще мають право на існування в міському просторі. Також для міської адміністрації важливо стерти будь-які позитивні прояви українського урядування в Маріуполі з 2014 по 2022 рік, оскільки цей період історії України асоціюється в РФ із пануванням неонацизму.

ВИСНОВКИ

Встановлювана в окупованому Маріуполі російська політика пам'яті відображає засадничі риси путінського способу інтерпретації минулого, що був сформований у Росії після повернення Володимира Путіна в президентське крісло в 2012 році. З цього часу РФ як держава запровадила активну та цілеспрямовану політику інструменталізації минулого для досягнення російських внутрішньо- та зовнішньополітичних цілей. Ця політика характеризується конкретними прийомами маніпуляції історією та центровими темами, що домінують у політизованому історичному дискурсі РФ. До таких прийомів належить ототожнення подій сьогодення з епізодами минулого, що його британська історикиня Джейд МакГлінн охрестила «історичним обрамленням», а також – у контексті протистояння з Україною – прийом розділення України та головних акторів української історії на «доблесників» та «негідників». Центральною темою історії, що її інструменталізує РФ, є «Велика Вітчизняна війна». Щодо історії України РФ часто апелює до постатей провідних українських державних та культурних діячів, змальовуючи їх як союзників Росії: тут маються на увазі зокрема Богдан Хмельницький, Григорій Сковорода, Тарас Шевченко.

Російські путінські наративи та прийоми яскраво проявляються у відбудові Маріуполя, що окрім нових житлових кварталів поповнюється свіжими пам'ятниками і стінописами і де тепер постійно проходять патріотичні виставки та святкування. РФ робить особливий акцент на Маріуполі через його символічне значення, оскільки бої за місто призвели до одних із найбільших за час російсько-української війни руйнувань та кількості постраждалих, що призвело до надзвичайної уваги до долі міста світових медіа та міжнародних організацій. Відтак, здійснюючи форсовану відбудову міста, РФ також через публічний простір просуває нову модель пам'ятання, що інтегрує це місто в російський культурний простір. Через виконувани окупаційною владою просторові зміни закорінюється ідея про

російську історію міста і значне місце в його минулому Російської імперії та Радянського Союзу. Крім цього, РФ вдало втілює в Маріуполі два інші ключові прийоми своєї політики пам'яті: «історичне обрамлення» та дуалізацію України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Література:

1. Грицак Я. Двадцять дві України. Критика. 2002. Т. 6, № 4. С. 3–6.
2. Деникинъ А. И. Очерки Русской Смуты. Берлинъ : Книгоиздательство "Слово", 1924. 281 с.
3. Єсельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ : Критика, 2008. 304 с.
4. Ильин И. А. Собрание сочинений в десяти томах. Том второй. Книга I. Москва : Русская кн., 1993. 496 с.
5. Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. Київ : Ін-т історії України, 2013. 128 с. – С. 93–103.
6. Плохій С. Російсько-українська війна. Повернення історії. Харків : КСД, 2023. 400 с.
7. Солженицын А. Публицистика: в 3 томах. Том 1. Статьи и речи. Ярославль : Верхне-Волжское книжное издательство. 720 с.
8. Darden K. Colonial Legacies, Party Machines and Enduring Regional Voting Patterns In Ukrainian National Elections. Paper Prepared for the Post-Communist Workshop. 2013. P. 1–35. URL: <https://keithdarden.wordpress.com/wp-content/uploads/2013/12/imperial-footprints-darden.pdf>.
9. Etkind A. Russia Against Modernity. Padstow, Cornwall : polity, 2023. 166 p.
10. Homanyuk M., Gabowitsch M. Monuments and Territory. War Memorials in Russian-Occupied Ukraine. Budapest–Vienna–New York : CEU Press, 2025. 224 p.

11. Kassianov G. Common Past, Different Visions : The Ukrainian-Russian Encounters Over School History Textbooks 1990s–2010s'. *Bildung und Erziehung*. 2022. V ol. 2, no. 75. P . 145–163.
12. MacMillan M. *The Uses and Abuses of History*. Ontario : Penguin Canada. 194 p.
13. McGlynn J. *Memory Makers: The Politics of The Past in Putin's Russia*. London. Bloomsbury, 2023. 248 p.
14. McGlynn J. *Russia's War*. Cambridge : Polity Press, 2023. 264 p.
15. Nora P . *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire*. Representations. 1989. No. 26. P . 7–24.
16. Ryabchuk M. Two Ukraines? *East European Reporter*. 1992. Vol. 5, no. 4. P. 18–22.
17. Tumarkin N. The Great Patriotic War as myth and memory. *European Review*. 2003. Vol. 11, no. 4. P. 595–611. URL: <https://doi.org/10.1017/S1062798703000504>.
18. *Twenty Years After Communism: The Politics of Memory and Commemoration* / ed. by M. Bernhard, J. Kubik. Oxford University Press, 2014. 362 p.
19. Yekelchik S. Memory Wars on the Silver Screen: Ukraine and Russia Look Back at the Second World War. *Australian and New Zealand Journal of European Studies*. 2013. Vol. 2013 5(2). URL: <https://openjournals.library.sydney.edu.au/ANZJES/article/view/15135>. — P. 5.
20. Yurchak A. *Everything Was Forever, Until It Was No More*. Princeton : Princeton University Press, 2005. 331 p.

Джерела:

1. Андрей Турчак вместе с Денисом Пушилиным открыл памятник генерал-лейтенанту Роману Кутузову в Мариуполе. *Единая Россия*. URL:

- <https://er.ru/activity/news/andrej-turchak-vmeste-s-denisom-pushilinym-otkryl-pamyatnik-general-lejtenantu-romanu-kutuzovu-v-mariupole>.
2. Балицкий Евгений. Запорожское казачье войско. Telegram. URL: <https://t.me/BalitskyEV/3765>
 3. В временно оккупированном Мариуполе установили памятник адмиралу Ушакову. 112.ua. URL: <https://112.ua/ru/u-timcasovo-okupovanomu-mariupoli-vstanovili-pamyatnik-admiralu-usakovu-foto-37674>.
 4. В двух диссертациях Мединского обнаружен плагиат. Грани.Ру. URL: <https://graniru.org/Politics/Russia/m.229526.html>.
 5. В Зимнем театре откроется выставка выездного музея «Война чужими руками». Сочинское концертно-филармоническое объединение. URL: <https://www.skfo.online/2024/10/08/в-зимнем-театре-откроется-выставка-вы/>.
 6. В Мариуполе завершилась выставка «Война чужими руками» - Лента новостей Мариуполя. Лента новостей Мариуполя. URL: <https://mariupol-news.ru/society/2024/09/13/94098.html>.
 7. В Мариуполе снесли мемориал «Жертвам голодомора», заявив, что Украина от голода пострадала меньше всех. The Insider. URL: <https://theins.ru/news/256180>.
 8. В Мариуполе увековечили подвиг юного Арсена Попова. Единая Россия. URL: <https://moscow.er.ru/activity/news/v-mariupole-uvekovechili-podvig-yunogo-arsena-popova>.
 9. В Мариуполе установили памятник Александру Невскому - Лента новостей Мариуполя. Лента новостей Мариуполя. URL: <https://mariupol-news.ru/society/2022/09/17/15251.html>.

- 10.В Маріуполі окупанти обгородили Драмтеатр будівельними конструкціями з портретами Шевченка і Гоголя. Фото. Obozrevatel news. URL: <https://news.obozrevatel.com/ukr/society/v-mariupoli-okupanti-obgorodil-i-dramteatr-budivelnimi-konstruksiyami-z-portretami-shevchenka-i-gogolya-foto.htm>.
- 11.В окупованому Маріуполі росіяни вирішили "прийняти у піонери" українських дітей. Рубрика. URL: <https://rubryka.com/2024/06/16/v-okupovanomu-mariupoli-rosiyany-vyryshyly-pryjnyaty-u-pionery-ukrayinskyh-ditej/>.
- 12.В освобожденном Мангуше демонтировали памятник гетману Сагайдачному - Российская газета. Российская газета. URL: <https://rg.ru/2022/05/08/v-osvobozhdennom-mangushe-demontirovali-pamiatnik-getmanu-sagajdachnomu.html>.
- 13.В порту Мариуполя открыли мемориал в честь погибших при освобождении города моряков. Телеканал «Звезда». URL: <https://tvzvezda.ru/news/202273139-dKrcP.html>.
- 14.В Приморском парке Мариуполя появилась Сказочная аллея – Единый заказчик в сфере строительства. Единый заказчик. URL: <https://ppk-ez.ru/v-primorskom-parke-mariupolya-poyavila/>.
- 15.В сквере у памятника "Самолет" в Жовтневом районе Мариуполя начались реставрационные работы - Лента новостей Мариуполя. Лента новостей Мариуполя. URL: <https://mariupol-news.ru/society/2022/08/23/13369.html>.
- 16.Вечная слава павшим героям (Новотроицк). Яндекс. URL: https://yandex.ru/maps/org/vechnaya_slava_pavshim_geroyam/223353009350/.

17. Від любові до ненависті: чому мариупольці незадоволені новим дзвоном. Східний Варіант. URL: <https://v-variant.com.ua/article/mariupol-kolokol/>.
18. Возле «Азовстали» в Мариуполе восстановили памятник сотрудникам предприятия. Донецкое Агентство Новостей. URL: <https://dan-news.ru/exclusive/foto-voze-azovstali-v-mariupole-vosstanovili-pamjatnik-sotrudnikom/>.
19. Воскрес из пепла: как восстанавливают Мариуполь. Аргументы Недели. URL: <https://argumenti.ru/society/2023/09/853578>.
20. Выставка блокада Ленинграда. Военные страницы. URL: <https://warpages.ru/vystavka-blokada-leningrada.html>.
21. Глава Мариуполя Олег Моргун. Памятник азовстальцам. Telegram. URL: https://t.me/morgun_ov/1432.
22. Денис Пушилин и делегация из России приняли участие в открытии памятника бабушке со Знаменем Победы в Мариуполе | Денис Пушилин | официальный сайт. Денис Пушилин | официальный сайт. URL: <https://denis-pushilin.ru/news/denis-pushilin-i-delegatsiya-iz-rossii-prinyali-uchastie-v-otkrytii-pamyatnika-babushke-so-znamenem-pobedy-v-mariupole/>.
23. Денис Пушилин и Игорь Кобзев открыли в Мариуполе бюст Героя России иркутянина Эдуарда Дьяконова | Денис Пушилин | официальный сайт. Денис Пушилин | официальный сайт. URL: <https://denis-pushilin.ru/news/denis-pushilin-i-igor-kobzev-otkryli-v-mariupole-byust-geroya-rossii-irkutyana-eduarda-dyakonova/>.
24. Денис Пушилин открыл восстановленный памятник Архипу Куинджи в Мариуполе | Денис Пушилин | официальный сайт. Денис Пушилин | официальный сайт. URL:

<https://glavadnr.ru/news/denis-pushilin-otkryl-pamyatnik-arhipu-kuindzhi-v-mariupole/>.

25. Донос Іскри і Кочубея проти Мазепи. Слобідський контекст. Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/digest/2014/03/21/142023/>.
26. Жители Мариуполя в годовщину освобождения города почтили память погибших. РИА Новости. URL: <https://ria.ru/20230520/mariupol-1873110805.html>.
27. Зілгалов В. Путін і Денікін – одна дорога з України. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1739408.html>.
28. Как почти уничтоженный украинской армией город Северодонецк восстает из руин - Российская газета. Российская газета. URL: <https://rg.ru/2023/04/23/vozhrozhdenie.html>.
29. Мариуполь |. ИНФО. Памятник Тарасу Шевченко в Мариуполе. Вконтакте. URL: https://vk.com/wall-211186281_34134.
30. Мариуполь 24. В Мариуполе почтили память солдат, освобождавших город. Rutube. URL: <https://rutube.ru/video/d283dbda22728cf9b27ffee3d08f05ba/>.
31. Мариуполь 24. Как мариупольцы относятся к переименованию Жданова в Мариуполь? Народное мнение. Rutube. URL: <https://rutube.ru/video/a14db6956ed48851ed3ac35e554d9ec8/>.
32. Мариуполь 24. Концерт ко Дню освобождения Донбасса. Telegram. URL: <https://t.me/mariupol24tv/38272>.
33. Мариуполь 24. Открытие после реставрации памятника павшим в борьбе с фашизмом. Telegram. URL: <https://t.me/mariupol24tv/60234>.
34. Мариуполь Наш. Новый мурал в Мариуполе. Telegram. URL: https://t.me/mariupol_nash/35059.
35. Мемориал, погибшим в годы Великой Отечественной войны (Архангельск). Tripadvisor. URL:

https://www.tripadvisor.ru/LocationPhotoDirectLink-g298499-d11746298-i226134983-Memorial_to_Victims_of_Great_Patriotic_War-Arkhangelsk_Arkhangelsk_Obla.html.

36. Необычный памятник появился в Мариуполе в честь российских строителей. Донецкое Агентство Новостей. URL: <https://dan-news.ru/exclusive/neobychnyj-pamjatnik-pojavilsja-v-mariupole-v-chest-rossijskih-stroitelej/>.
37. О движении Юнармия. Всероссийское детско-юношеское военно-патриотическое движение «Юнармия». URL: <https://yunarmy.ru/history>.
38. Памятник "Вечная память павшим героям". 2ГИС. URL: <https://2gis.ru/moscow/geo/70030076218081193>.
39. Памятник выпускнику екатеринбургского военного училища открыли в Мариуполе. EANews. URL: <https://eanews.ru/rossiya/20240928143210/pamyatnik-vypuskniku-ekaterinburgskogo-voennogo-uchilisha-otkryli-v-mariupole>.
40. Памятник строителю-восстановителю установили и открыли в Мариуполе. smotrim.ru. URL: <https://smotrim.ru/article/4165643>.
41. Петербург и Мариуполь официально стали побратимами. «Бумага». URL: <https://paperpaper.ru/papernews/2022/6/1/peterburg-i-mariupol-oficialno-sta/>.
42. Петербург и Мариуполь официально стали побратимами. «Бумага». URL: <https://paperpaper.ru/papernews/2022/6/1/peterburg-i-mariupol-oficialno-sta/>.
43. Планшетная выставка "За мир без нацизма" в Мариуполе. РИА Новости Медиабанк. URL: <https://riamediabank.ru/media/8574608.html>.

44. Попова: ВСУ подорвали Каховскую ГЭС для угрозы биологической безопасности. Коммерсантъ. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/6236507>.
45. Путин В. Об историческом единстве русских и украинцев. Сайт Президента России. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>
46. Путин В. Послание Президента Российской Федерации от 18.03.2014 г. URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/39444>.
47. Путин рассказал, сколько жителей вернулось в Мариуполь. Коммерсантъ. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/7384356>.
48. Путин: Москва считает нынешние власти в Киеве нелегитимными. РИА Новости. URL: <https://ria.ru/20140417/1004293922.html>.
49. Рабочая поездка в Мариуполь. Президент России. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/70742>.
50. Реальна Війна | Україна | Новини. В Мариуполе уничтожен памятник жертвам Голодомора. Telegram. URL: <https://t.me/voynareal/39444>.
51. Скільки людей залишаються в Донецькій області у квітні 2024 року. Вільне радіо. URL: <https://freeradio.com.ua/na-pidkontrolnii-ukraini-chastyni-donechchyny-z-alyshaiutsia-525-tys-liudei-maizhe-vchetvero-menshe-nizh-do-velykoi-vii-ny/>.
52. Состоялось открытие планшетной выставки «За мир без нацизма» - Лента новостей Мариуполя. Лента новостей Мариуполя. URL: <https://mariupol-news.ru/society/2023/12/05/66161.html>.
53. Танк Т-34-85 (Псков). LiveJournal. URL: <https://myauu.livejournal.com/315603.html>.
54. Тульский сквер открыли в Мариуполе. Новое.Медиа. URL: <https://novo.media/news/dnr/tulskiy-skver-otkryli-v-mariupole-/>.

55. У Маріуполі дітей змушують ставати піонерами. АрміяInform. URL: <https://armyinform.com.ua/2024/06/15/u-mariupoli-ditej-zmushuyut-stav-aty-pioneramy/>.
56. У Маріуполі загарбники вирішили «прийняти у піонери» українських дітей. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tymchasovo-okupovani/3875297-u-mariupoli-zagarbniki-virisili-prijnati-u-pioneri-ukrainskih-ditej.html>.
57. У Маріуполі окупанти знесли пам'ятник загиблим у мікрорайоні «Східний». Трибун. URL: <https://tribun.com.ua/uk/112044-u-mariupoli-okupanti-znesli-pamjatnik-z-agiblim-u-mikrorajoni-sxidnij>.
58. У центрі окупованого Маріуполя демонтували меморіал жертвам Голодомору. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-mariupol-holodomor-memorial/32091918.html>.
59. Челябинские художники создали мурал "Русская красавица" в Мариуполе. ГТРК "Южный Урал". URL: <https://www.cheltv.ru/chelyabinskie-hudozhniki-sozdali-mural-russkaya-krasavitsa-v-mariupole>.
60. Що відомо про українську бабусю з червоним прапором, яку Росія зробила своїм символом - BBC News Україна. BBC News Україна. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-61340284>.
61. Юлія. Восстановление памятника советский войнам в Мариуполе, 2022. YouTube. URL: https://www.youtube.com/watch?v=_NQ4IIdMy2M.
62. Яковлева Е. Антона Деникина и Ивана Ильина перезахоронят в Донском монастыре. URL: <https://rg.ru/2005/09/23/prah.html>.
63. 10 Years Since Bolotnaya, the Biggest Protests of the Putin Era. The Moscow Times. URL:

<https://www.themoscowtimes.com/2021/12/09/10-years-since-bolotnaya-the-biggest-protests-of-the-putin-era-a75739>.

64.75% of Russians Say Soviet Union Was Greatest Time in Country's History – Poll - The Moscow Times. The Moscow Times. URL: <https://www.themoscowtimes.com/2020/03/24/75-of-russians-say-soviet-era-was-greatest-time-in-countrys-history-poll>.

65. Bachelet M. High Commissioner updates the Human Rights Council on Mariupol, Ukraine. United Nations High Commissioner for Human Rights. URL: <https://www.ohchr.org/en/statements-and-speeches/2022/06/high-commissioner-updates-human-rights-council-mariupol-ukraine>.

66. Brooke J. Massive Russian Protest Poses Growing Challenge to Putin. URL: <https://www.voanews.com/a/article---new-anti-election-fraud-protests-begin-in-moscow----136180068/149907.html>.

67. Hundreds of Russian Volunteers Help Rebels in Ukraine – Separatist Leader. The Moscow Times. URL: <https://www.themoscowtimes.com/2014/09/18/hundreds-of-russian-volunteers-help-rebels-in-ukraine-separatist-leader-a39558>.

68. Inside Mariupol: Russia's new Potemkin village. Financial Times. URL: <https://ig.ft.com/mariupol/>.

69. Kremlin emphasizes need to liberate Ukraine from neo-Nazis. TASS. URL: <https://tass.com/politics/1409999>

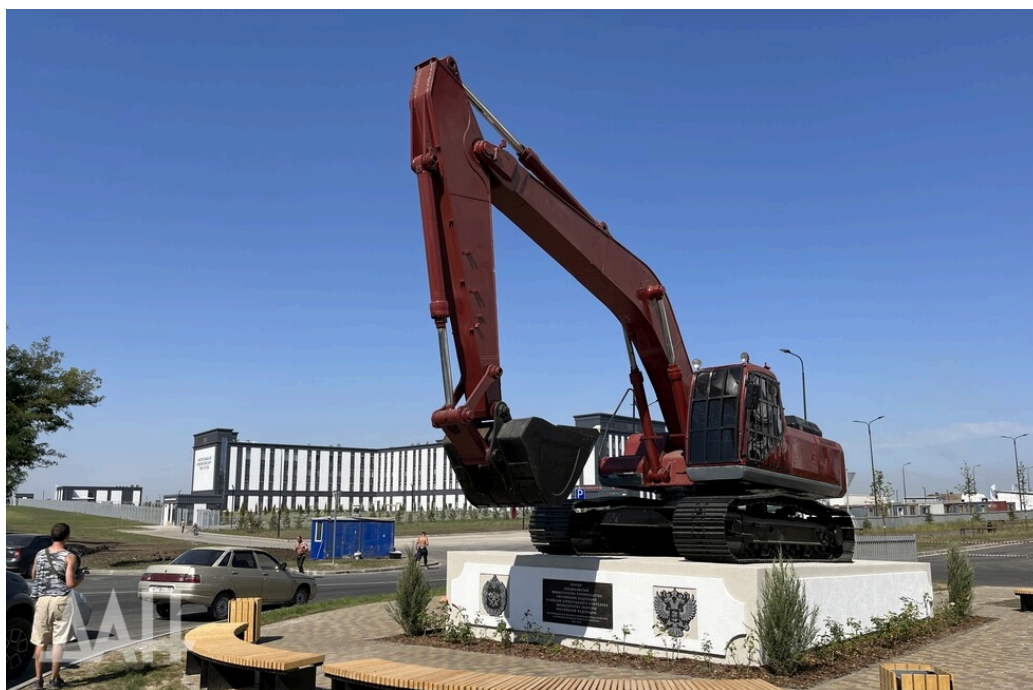
70. Kremlin supports stance that entire Ukraine should be freed of neo-Nazism – spokesman. TASS. URL: <https://tass.com/politics/1486009>

71. Macdonald A. Moscow accuses U.S. of fomenting Ukraine coup; recordings leaked. URL: <https://www.reuters.com/article/world/moscow-accuses-us-of-fomenting-ukraine-coup-recordings-leaked-idUSDEEA1602D/>.

72. Melkozerova V. Ukraine lacks might to retake occupied territories, Zelensky concedes. POLITICO. URL: <https://www.politico.eu/article/war-in-ukraine-occupied-territories-russia-volodymyr-zelensky/>.
73. Military struggling to find new troops as fewer young Americans willing or able to serve. ABC News. URL: <https://abcnews.go.com/Politics/military-struggling-find-troops-fewer-young-americans-serve/story?id=86067103>.
74. Viadrina Center of Polish and Ukrainian Studies. Микола РЯБЧУК: Що залишилося від "двох Україн" (Відкрита лекція з українознавства у Віадрині), 2024. YouTube. URL: https://www.youtube.com/watch?v=PXktNVe_A8Q.
75. Vladimir Putin's approval rating at record levels. The Guardian. URL: [https://www.theguardian.com/world/datablog/2015/jul/23/vladimir-putins-approval-rating-at-record-levels.](https://www.theguardian.com/world/datablog/2015/jul/23/vladimir-putins-approval-rating-at-record-levels;);
76. Why are European armies struggling to recruit soldiers? Euronews. URL: <https://www.euronews.com/2024/02/16/why-are-european-armies-struggling-to-recruit-soldiers>.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Пам'ятник екскаватору біля житлового кварталу «Невський»

Джерело: Необычный памятник появился в Мариуполе в честь российских строителей. *Донецкое Агентство Новостей*. URL:

<https://dan-news.ru/exclusive/neobychnyj-pamjatnik-pojavilsja-v-mariupole-v-cest-rossijskih-stroitelej/>.

Додаток 2

Пам'ятник будівельнику-відбудовнику в Маріуполі

Джерело: Памятник строителю-восстановителю установили и открыли в Мариуполе. *smotrim.ru*. URL: <https://smotrim.ru/article/4165643>.

Додаток 3

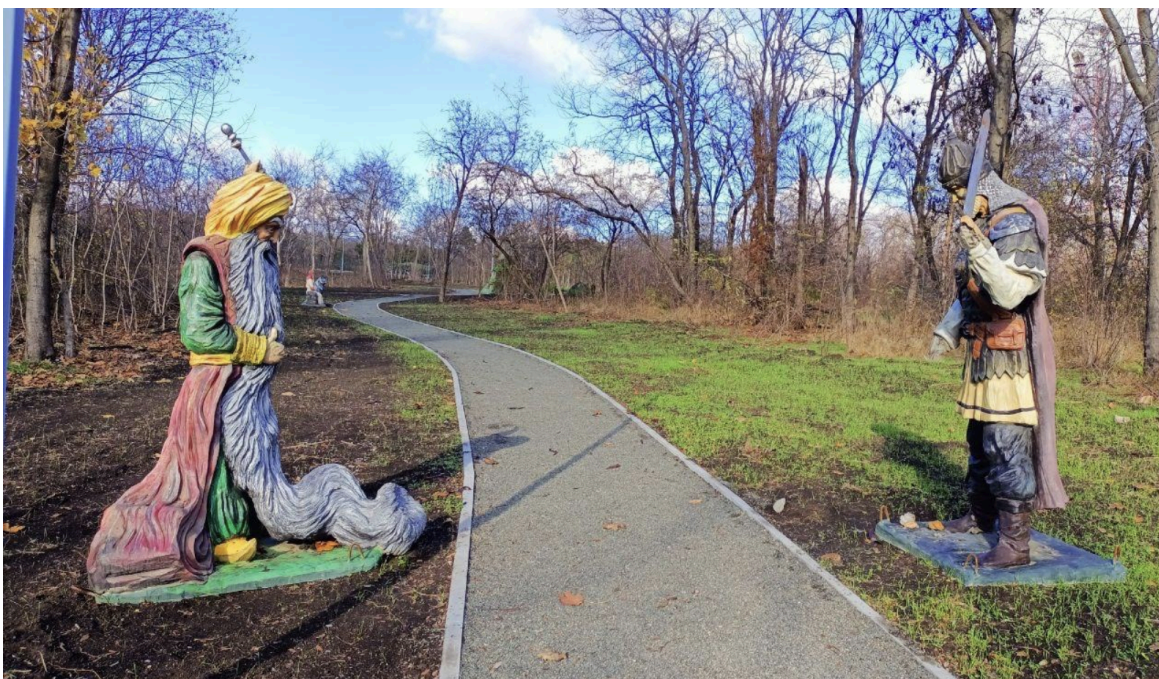
Пам'ятник Олександрю Невському

Джерело: В Мариуполе установили памятник Александру Невскому -

Лента новостей Мариуполя. *Лента новостей Мариуполя*. URL:

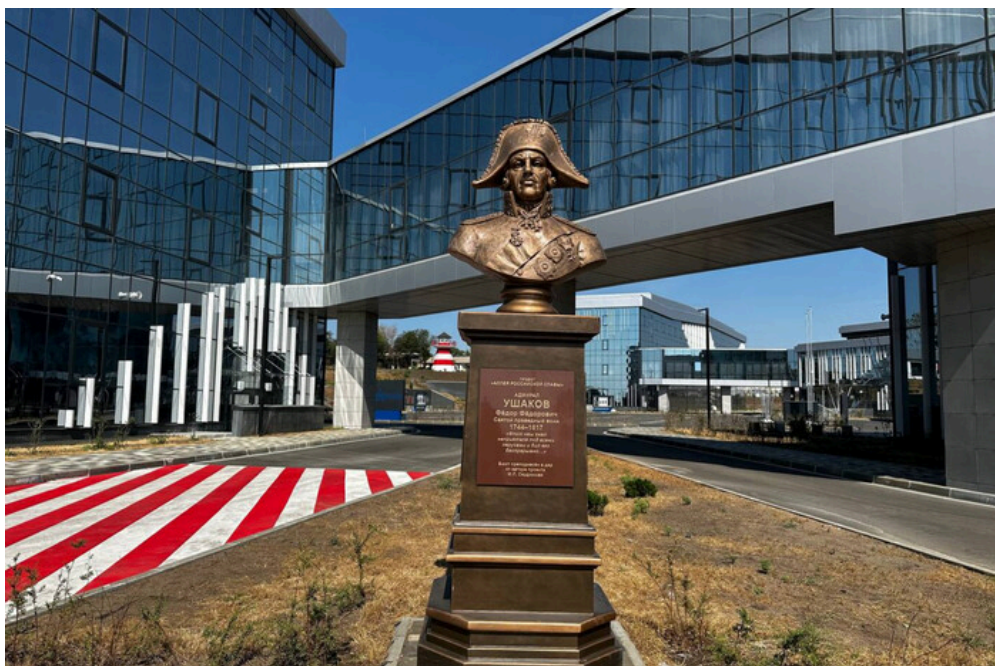
<https://mariupol-news.ru/society/2022/09/17/15251.html>.

Додаток 4

Скульптури героїв творів Пушкіна в Приморському парку Маріуполя
Джерело: В Приморском парке Мариуполя появилась Сказочная аллея –
Единый заказчик в сфере строительства. *Единый заказчик*. URL:
<https://ppk-ez.ru/в-приморском-парке-мариуполя-появила/>.

Додаток 5

Пам'ятник адміралу Федору Ушакову біля Нахімовського військового училища

Джерело: В временно оккупированном Мариуполе установили памятник адмиралу Ушакову. *112.ua*. URL:

<https://112.ua/ru/u-timcasovo-okupovanomu-mariupoli-vstanovili-pamatnik-admiralu-usakovu-foto-37674>.

Додаток 6

Мурал із молодою дівчиною в сукні кольорів російського прапора в російському житловому кварталі «Невський»

Джерело: Мариуполь Наш. Новый мурал в Мариуполе. *Telegram*. URL:

https://t.me/mariupol_nash/35059.

Додаток 7

Пам'ятник бабусі з червоним прапором на площі Воїнів-визволителів

Джерело: Шевченко Л. В Мариуполе появился памятник

бабушке-героине с флагом СССР. *Пятый канал*. URL:

<https://m.5-tv.ru/news/385905/vmariupole-poavilsa-pamatnik-babuskegeroine-s-flagom-sssr/>.

Додаток 8

Пам'ятник генерал-лейтенанту Роману Кутузову

Джерело: Андрей Турчак вместе с Денисом Пушилиным открыл памятник генерал-лейтенанту Роману Кутузову в Мариуполе. *Единая Россия*. URL: <https://er.ru/activity/news/andrej-turchak-vmeste-s-denisom-pushilinym-otkryl-pamyatnik-general-lejtenantu-romanu-kutuzovu-v-mariupole>.

Додаток 9

Пам'ятник рядовому Едуарду Дьяконову

Джерело: Денис Пушилин и Игорь Кобзев открыли в Мариуполе бюст Героя России иркутянина Эдуарда Дьяконова | Денис Пушилин | официальный сайт. *Денис Пушилин* | *официальный сайт*. URL: <https://denis-pushilin.ru/news/denis-pushilin-i-igor-kobzev-otkryli-v-mariupole-byust-geroya-rossii-irkutyatina-eduarda-dyakonova/>

Додаток 10

Погруддя генерал-майору Володимиру Фролову

Джерело: Памятник выпускнику екатеринбургского военного училища

открыли в Мариуполе. *EANews*. URL:

<https://eanews.ru/rossiya/20240928143210/pamyatnik-vypuskniku-ekaterinburgskogo-voennogo-uchilisha-otkryli-v-mariupole>.

Додаток 11

Погруддя ветерану Великої Вітчизняної війни Дмитру Лелюшенку
Джерело: В Мариуполе открыли бюст дважды Героя Советского Союза

Дмитрия Лелюшенко. *РИА Новости*. URL:
<https://ria.ru/20240509/byust-1944986339.html>.

Додаток 12

Мурал на честь Анатолія Балабухи та Арсена Попова на школі №60 в
Маріуполі

Джерело: В Мариуполе увековечили подвиг юного Арсена Попова. *Единая
Россия*. URL:

<https://moscow.er.ru/activity/news/v-mariupole-uvekovechili-podvig-yunogo-ar-sena-porova>.

Додаток 13

Гранітний тризуб на площі Свободи

Джерело: Від любові до ненависті: чому маріупольці незадоволені новим дзвоном. *Східний Варіант*. URL:

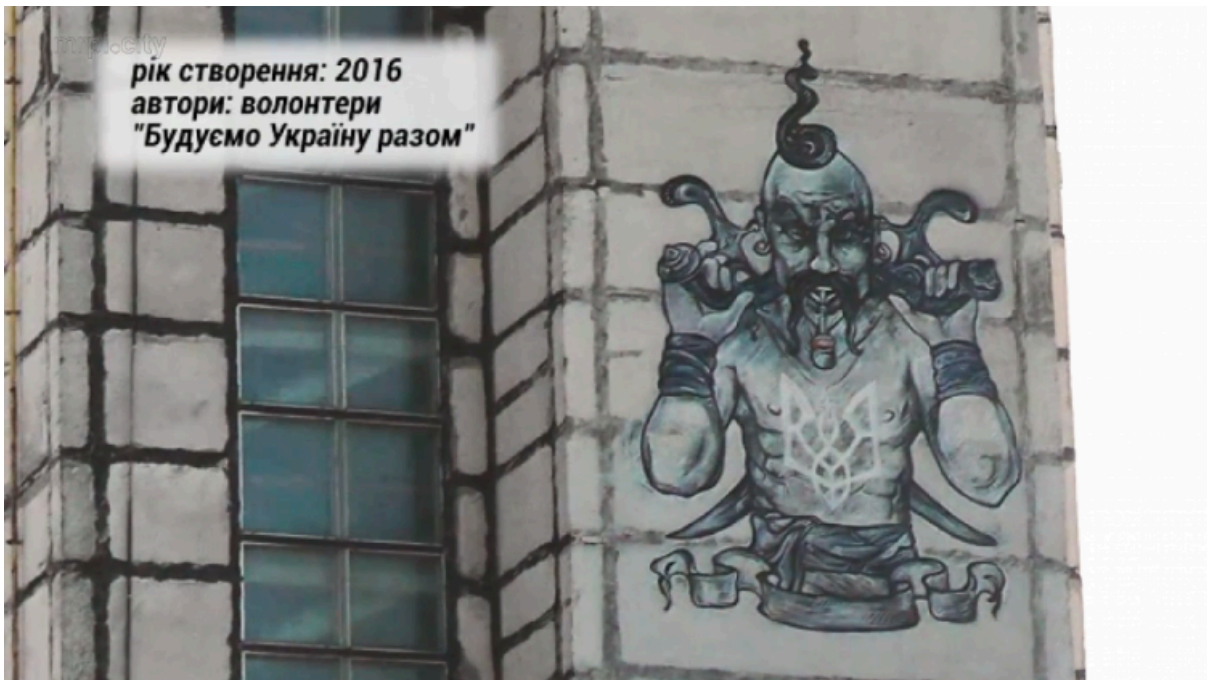
<https://v-variant.com.ua/article/mariupol-kolokol/>.

Додаток 14

Пам'ятник жертвами Голодомору 1932-1933 років та політичних репресій
Джерело: У центрі окупованого Маріуполя демонтували меморіал жертвам
Голодомору. *Радіо Свобода*. URL:
<https://www.radiosvoboda.org/a/news-mariupol-holodomor-memorial/32091918.html>.

Додаток 15

Мурал із козаком на перехресті проспекту Миру та вулиці Громової у
Маріуполі

Джерело: Герасименко Я. Муралізація Маріуполя: як стени міста
стали картинами. *MRPL.CITY*. URL:

<https://mrpl.city/news/view/muralizatsiya-mariupolya-kak-steny-goroda-stali-kartinami-foto-plusvideo>.

Додаток 16

Мурал «Мілана». Маріуполь

Джерело: Маріуполь: окупанти знищили мурал із дівчинкою, яка втратила матір через обстріл 2015-го – міськрада. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-mariupol-mural-milana/32120400.html>.

Додаток 17

Мурал «Настя» в Маріуполі

Джерело: Степура А. Вершина цинізму: в окупованому Маріуполі завершили мурал «дівчинка, на яку падають снаряди НАТО». *Суспільне Донбас*. URL:

<https://suspilne.media/donbas/528723-versina-cinizmu-v-okupovanomu-mariupoli-zaverslili-mural-divcinki-na-aku-padaut-snaradi-nato/>

Додаток 18

Мурал «Назустріч Щастю» в Маріуполі

Джерело: Карбунар Н. У Маріуполі окупанти знищили останній український мурал. *Главком*.

URL:

<https://glavcom.ua/country/society/u-mariupoli-okupanti-znishchili-ostannij-ukrajinskij-mural-foto-959763.html>

Додаток 19

Мурал «Динозавр Нессі» в Маріуполі

Джерело: Герасименко Я. Муралізація Маріуполя: як стіни міста стали картинками. *MRPL.CITY*. URL:

<https://mrpl.city/news/view/muralizatsiya-mariupolya-kak-steny-goroda-stali-kartinami-foto-plusvideo>.

Додаток 20

Мурал «Рукавичка» в Маріуполі

Джерело: В Маріуполі окупанти знищили мурал японського художника Міязакі Кенске, - ФОТО. [0629.com.ua](https://www.0629.com.ua) - Сайт міста Маріуполя. URL: <https://www.0629.com.ua/news/3574035/v-mariupoli-okupanti-znisili-mural-aponskogo-hudoznika-miazaki-kenske-foto>.

Додаток 21

Пам'ятний знак на честь 500-ліття українського козацтва

Джерело: Окупанти у Маріуполі демонтували пам'ятний знак на честь 500-річчя українського козацтва - *Культура сьогодні. Культура сьогодні.*

URL:

<https://ktoday.com.ua/8802/okupanty-u-mariupoli-demontuvaly-pamyatnyj-znak-na-chest-500-richchya-ukrayinskogo-kozactva/>.

Додаток 22

Банер на руїнах Маріупольського драмтеатру

Джерело: В Маріуполі окупанти обгородили Драмтеатр будівельними конструкціями з портретами Шевченка і Гоголя. Фото. *Obozrevatel news*.

URL:

<https://news.obozrevatel.com/ukr/society/v-mariupoli-okupanti-obgorodili-dram-teatr-budivelnimi-konstruktsiyami-z-portretami-shevchenka-i-gogolya-foto.htm>